

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

01 освіта

012 дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

***«Особливості виникнення негативної поведінки
у дошкільників з неповних сімей»***

студентки **Кривенок Альони Миколаївни**

Науковий керівник:

Пихтіна Ніна Порфиріївна,

канд. пед. наук, доцент.

Рецензенти:

Аніщук Антоніна Миколаївна,

канд. пед. наук, доцент

Тимошенко Олексій Анатолійович,

канд. психол. наук, доцент

Ніжин 2020

АННОТАЦІЯ

Магістерська робота на тему «*Особливості виникнення негативної поведінки у дошкільників з неповних сімей*» виконувалась на теоретичному й емпіричному рівні. На теоретичному рівні здійснене теоретичне обґрунтування проблеми виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку в умовах неповної сім'ї.

На емпіричному – представлені програма і методика констатувального, формувального й контрольного етапів педагогічного експерименту. В межах цієї частини роботи, нами розроблені критерії оцінки, показники та рівні вияву соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неповних сім'ях.

Підібрані й розроблені методики для практичного вивчення рівнів соціалізованості дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей.

Розроблена й перевірена система педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях.

Ключові слова: поведінкові відхилення у дітей, негативна поведінка дошкільників, неповна сім'я, неблагополучна сім'я, виникнення негативної поведінки у дошкільників з неповних сімей.

ANNOTATION

Master's thesis on "Peculiarities of negative behavior in preschoolers from single-parent families" was performed on a theoretical and empirical level. At the theoretical level, a theoretical substantiation of the problem of negative behavior in preschool children in a single-parent family.

The program and methods of the ascertaining, formative and control stages of the pedagogical experiment are presented on the empirical one. Within this part of the work, we have developed evaluation criteria, indicators and levels of socialization of older preschool children raised in single-parent families.

Methods for practical study of levels of socialization of children of senior preschool age from single-parent families are selected and developed.

A system of pedagogical support for the process of socialization of older preschool children in single-parent families has been developed and tested.

Key words: behavioral disorders in children, negative behavior of preschoolers, single-parent family, troubled family, the emergence of negative behavior in preschoolers from single-parent families.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ НЕГАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї	9
1.1. Аналіз проблеми виникнення негативної поведінки дошкільників у психолого-педагогічній літературі.....	9
1.2. Вивчення поглядів учених на сучасні тенденції виникнення неповних сімей.....	16
1.3. Причини порушень міжособистісного спілкування у неповній сім'ї та їх вплив на виникнення негативної поведінки у дітей.....	25
Висновки до першого розділу.....	30
РОЗДІЛ II. СТАН СОЦІАЛІЗОВАНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ У НЕПОВНИХ СІМ'ЯХ	32
2.1. Критерії, показники та рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неповних сім'ях.....	32
2.2. Характеристика рівнів соціалізованості дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей.....	37
Висновки до другого розділу.....	52
РОЗДІЛ III. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї	54
3.1. Педагогічна підтримка процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях.....	54

3.2. Реалізація експериментальної роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку в неповній сім'ї	60
3.3. Аналіз ефективності дослідно-експериментальної роботи.....	69
Висновки до третього розділу	74
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність дослідження. В останнє десятиліття констатується стрімке зниження виховного впливу сім'ї на соціалізацію дітей, що зумовлює необхідність створення відповідних умов для повноцінного розвитку й виховання дітей у родині. У зв'язку з цим на державному рівні розроблено і прийнято низку нормативно-правових документів, зокрема, Закони України "Про дошкільну освіту", "Про охорону дитинства", "Сімейний кодекс України", де ґрунтовно проаналізовані кризові явища у вихованні дітей у різних освітніх установах; визначені ознаки кризи української сім'ї як педагогічної системи. Зростає кількість неблагополучних, конфліктних та неповних сімей, наслідком чого є зростання поведінкових відхилень у дітей, підлітків, молоді, стрімке їх омолодження.

Вагомий вклад у дослідження проблеми виникнення поведінкових відхилень та шляхів їх попередження внесли в XVIII-XX ст. такі вчені, як І.Сікорський, В. Кащенко, Я. Корчак, П. Блонський, С. Шацький, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші.

Низка досліджень, пов'язаних із вивченням сім'ї у сучасній соціології і демографії, духовно-моральних проблем сім'ї, культури сімейних відносин досліджуються вітчизняними (Т.Олексієнко, А. Харчев) і зарубіжними (К. Роджерс, В. Сатір) науковцями. Досліджено психолого-педагогічні умови розвитку особистості дитини в сім'ї (О. Асмолов, О. Захаров, В. Котирло та ін.), виховний потенціал сім'ї, роль батьків у вихованні дитини (І. Кон, В.Кравець, Т.Титаренко та ін.), принципи, форми, методи роботи з сім'єю і батьками (Ш. Амонашвілі, С. Ковальов, С. Ладивір та ін.), проблеми неповної та неблагополучної сім'ї (М. Буянов, А. Захаров, І. Трубавіна, С. Хлебнік), виникнення різноманітних відхилень у поведінці дітей з неблагополучних сімей (І. Зверева, Т. Колесіна, Р. Овчарова).

Сьогодні у виховній практиці часто доводиться мати справу з дітьми дошкільного віку, що мають негативні прояви у поведінці. Це категорія

дітей, які своєю поведінкою досить помітно відрізняються від ровесників. Як свідчать спостереження та наукові дослідження, розвиток психічних процесів дітей цієї групи відбувається в межах вікової норми, і відхилення у дитячій поведінці не зумовлені клінічною симптоматикою.

Проблему виховання дітей дошкільного віку в своїх працях розглядали Є. Мурашова, І. Марценківський, О. Кочетов, Л. Божович, Т. Поніманська.

Численні психолого-педагогічні дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів підтверджують вагомe значення дитячо-батьківських стосунків у розвитку кожної особистості. Як зазначав Г. Костюк, виховання, яке зводиться лише до зовнішніх впливів (накази, заборони, тощо) та ігнорує внутрішні зміни в думках, приречене на невдачу. Воно породжує негативні риси дитини, які спочатку виникають як ситуаційні явища і виражають її протидію грубим вимогам дорослих, а згодом закріплюються і перетворюються на стійкі характерологічні риси.

Оскільки негативні прояви поведінки є початковим етапом формування у майбутньому різних девіацій, цікавим в нашому дослідженні є роботи, присвячені відхиленням у поведінці – девіаціям. Теоретичні аспекти виникнення відхилень у поведінці знаходимо в працях Е. Змановської, Н. Максимової, І. Подласого. Обґрунтування актуальності, рівнів моделей, напрямків профілактики девіантної поведінки дітей та молоді окреслено в роботах В. Оржеховської, Н. Пихтіної, Т. Федорченко.

На нашу думку, на жаль, недостатньо дослідженою є проблема негативних проявів у поведінці дітей дошкільного віку, потребують ретельнішого вивчення питання шляхів і засобів своєчасного запобігання та подолання негативних проявів у поведінці дошкільників.

З огляду на вищезазначене, нами обрана наступна тема **магістерської роботи: "Особливості виникнення негативної поведінки у дошкільників у з неповних сімей"**.

Науковий напрямок: виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку.

Наукова проблема: чинники виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку з неповних сімей.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та практично вивчити чинники виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку в неповній сім'ї; розробити модель педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях і перевірити ефективність системи роботи з батьками й дітьми означеної групи.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність і різновиди негативної поведінки у дошкільників;
2. Проаналізувати погляди вчених на сучасні тенденції виникнення неповних сімей;
3. Вивчити чинники порушень міжособистісного спілкування у неповній сім'ї та їх вплив на виникнення негативної поведінки у дітей;
4. Розробити критерії, показники соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неповних сім'ях та вивчити рівні їх соціалізованості;
5. Розробити й перевірити ефективність системи роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях.

Об'єкт дослідження: виникнення негативної поведінки у дітей.

Предмет дослідження: чинники виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку у неповній сім'ї.

Гіпотеза дослідження: процес соціалізації дітей з неповних сімей буде ефективним, якщо його реалізація здійснюватиметься на основі педагогічної підтримки, яка ґрунтується на засадах інтеграції соціалізаційних впливів на дітей позитивних факторів соціалізації і відбувається завдяки реалізації таких *педагогічних умов:*

- виявлення та врахування актуальних проблем у соціалізації дітей, які виховуються у неповних сім'ях;

– відповідної діяльності вихователя, спрямованої на гармонізацію внутрішньо сімейних стосунків і створення комфортної психологічної атмосфери, у якій виховується і соціалізується дитина.

Наукова новизна і теоретичне значення роботи:

1) здійснені системний аналіз й теоретичне обґрунтування проблеми виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку;

2) вивчені погляди учених на сучасні тенденції виникнення неповних сімей;

3) охарактеризовані чинники порушень міжособистісного спілкування у неповній сім'ї та визначений їх вплив на процеси соціалізації старших дошкільників і виникнення негативної поведінки у дітей.

Дослідження здійснювалося на основі комплексу методів:

Теоретичних(аналіз, синтез, систематизація, узагальнення);

Емпіричних(вивчення психолого-педагогічної літератури, педагогічний експеримент, спостереження, опитувальні методи, проєктивні методи).

Методів математичної статистики й обробки інформації.

Практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали та результати магістерської роботи можуть бути використані у практичній діяльності фахівців закладів дошкільної освіти у превентивно-виховній роботі з дітьми з неповних сімей та їх батьками.

Впровадження результатів виконаної магістерської роботи здійснювалось в межах наукової статті «*Причини порушень міжособистісного спілкування у неповній сім'ї та їх вплив на виникнення негативної поведінки у дітей*» та участі у Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції "*Дошкільна освіта: актуальні проблеми та перспективи розвитку*" (2019).

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг магістерської роботи – 141 сторінка.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ НЕГАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї

1.1. Аналіз проблеми виникнення негативної поведінки дошкільників у психолого-педагогічній літературі

Проблема формування негативних проявів у поведінці дошкільників та чинників, що їх зумовлюють досліджується у науковій літературі педагогами, психологами, соціальними педагогами, практиками. Оскільки формування негативних проявів у поведінці дітей є початковим етапом у формуванні в майбутньому стійких поведінкових відхилень, в межах нашого дослідження доцільно використовувати для аналізу роботи науковців, що стосуються загальних аспектів формування поведінки, важковиховуваності та педагогічної занедбаності дитини, поведінкових девіацій.

Проблему нормативності як основної характеристики поведінки дошкільників розглядали у своїх працях Д.Ельконін, О.Кононко, Т. Поніманська та інші науковці. В.Оржеховська, Т.Федорченкорозглядали педагогічний аспект виховання дітей дошкільного віку, схильних до негативних проявів поведінки.

Загальні проблеми поведінки особистості аналізуються у працях Л. Божович, Л.Виготського, М. Дубініна, Б. Ломова, Л.Славіної, С. Рубінштейна, В.Крижка, Є.Павлютенкова та ін.

Дослідження філософських, кримінологічних, соціологічних, психологічних і педагогічних механізмів виникнення відхилень у поведінці, їх діагностики, а також форми і методи профілактики представлені в працях Л.Архангельського, С.Белічевої, А.Белкіна, Л.Зюбіна, В.Кудрявцева та ін.

Термінологія відхилень викликає значні труднощі, тому що дітей з відхиленнями у поведінці характеризують по-різному. У вітчизняній літературі функціонують такі взаємозамінні терміни, як "труднощі

виховання", "важковиховувані", "важка дитина", "відхилення в поведінці", "негативна поведінка", "негативні прояви у поведінці" тощо.

Оскільки дошкільний вік є періодом інтенсивної соціалізації особистості, то захисні механізми її психіки тільки починають формуватися. Саме від подій цього періоду життя залежить, якими вони будуть у майбутньому: продуктивними, які стимулюють процес розвитку і саморегуляції особистості, чи непродуктивними, що деформують поведінку і діяльність дитини. Деформацію поведінки науковці й називають *негативними проявами у поведінці, або негативізмами* [41]. У перекладі з латини поняття "*негативізм*" означає позбавлений розумних підстав, опір суб'єкта діям, що застосовуються щодо нього. Спочатку поняття "негативізм" уживалося лише стосовно патологічних явищ, що виникали за деяких форм психічних захворювань. У сучасній науці це поняття має набагато ширшу сферу застосування, зокрема вживається в педагогіці і психології для означення будь-якого невмотивованого опору чужому впливу. Частіше за все негативізм зустрічається у дітей стосовно вимог дорослих, що висуваються без урахування їх потреб [49, с.167].

Урахування психолого-педагогічної сутності негативних проявів у поведінці дошкільників є важливим у розумінні механізмів формування у майбутньому найбільш поширених девіацій поведінки дітей та молоді.

Першочергово нам потрібно з'ясувати зміст таких понять: "негативна поведінка", "негативні прояви поведінки", "важковиховуваність", "педагогічна занедбаність" та як вони співвідносяться з поняттям "девіантна поведінка".

Діти *знегативною поведінкою*, за визначенням Т. Федорченко, це такі, в яких під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів відбувається порушення ставлень до норм поведінки [49, с.168].

П.Блонський головним показником характеристики дітей з негативною поведінкою виділив зовнішньоповедінкові прояви дітей. Він розглядав три

категорії дітей: дуже збудливі діти, діти-індивідуалісти і некультурні діти. Він вбачав причини негативної поведінки дітей у моторній нестриманості, невихованості, відхиленні в стані нервової системи дитини [3].

І. Невський, вибравши за критерій характеристики, рівень функціонального розвитку особистості дитини в умовах її виховання в сім'ї, виділив чотири групи таких дітей:

- 1) діти з дефектами центральної нервової системи і спадковості;
- 2) діти педагогічно й соціально занедбані;
- 3) діти соматично неповноцінні;
- 4) змішані типи.

І. Невський відмічає окремі особливості в поведінці дітей з негативними проявами: їхню малу активність; загальмованість або високу збудливість; агресивність; неорганізованість; порушення взаємовідносин з однолітками [35, с.34].

За свідченням багатьох дослідників, більшість дітей з негативними проявами у поведінці виявляє слабкий інтерес до розумової праці і до розумових занять; у значній більшості переважає здатність і захоплення до фізичної й механічної праці і навіть особлива схильність і любов до занять різними ремеслами. Це пояснюється не лінощами в звичайному розумінні, а скоріш властивістю характеру й духовного розвитку, що робить для них фізичну працю доступною й приємною, а розумову – важкою.

До найбільш частих вад і проблем дітей з негативною поведінкою належать: неуспішність, лінощі, розсіяність і надзвичайна сором'язливість, яка нерідко переходить в повну замкнутість [54, с.46].

Науковці розглядають поняття *"негативні прояви у поведінці"* та *"негативна поведінка"* як дуже близькі і тотожні. Термін *"негативна поведінка"* доцільніше використовувати для означення сутності поведінки, що відхиляється від норми на початкових етапах її формування. Термін

"негативні прояви у поведінці" краще використовувати у ситуаціях, коли мова йде про різновиди такої негативної поведінки[42, с.18].

Теоретики й практиків визначають педагогічну занедбаність, важковиховуваність та інші стійкі відхилення у поведінці ускладненнями негативної поведінки у дітей дошкільного віку, оскільки саме така негативна поведінка (негативізми, негативні прояви) є початковим етапом у формуванні складних девіацій у поведінці людини в майбутньому. Розглянемо це детальніше.

Т. Федорченко зазначає, що *педагогічна занедбаність* – це відхилення від норми у навчальній діяльності дітей та у поведінці, що зумовлені недоліками виховання. Тобто, педагогічна занедбаність зумовлена в першу чергу недоліками навчальної діяльності, сімейного виховання, і як наслідок не сформованість дитини як суб'єкта ведучих видів діяльності [55, с.15].

Сімейне неблагополуччя призводить до *педагогічної занедбаності*. Такі діти, за спостереженнями науковців можуть бути розподілені на дві групи: діти, що не одержали належного рівня морально-етичних знань відповідно до їхнього віку і в результаті мають відхилення в системі суб'єктивних ставлень, і діти, які внаслідок тривалого перебування в несприятливому соціальному мікросередовищі одержали негативні морально-етичні знання і мають вже певний негативний життєвий досвід[42; 54].

Зовнішні чинники соціально-педагогічної занедбаності: дефекти сімейного виховання, недоліки навчально-виховного процесу, дегуманізація педагогічного процесу та сімейного виховання.

Внутрішні чинники соціально-педагогічної занедбаності: індивідуальні та психофізіологічні особливості дитини, домінуючі психоемоційні стани, внутрішня позиція[42; 54].

Негативні прояви у поведінці зароджується у ранньому дитинстві. При несприятливій соціальній ситуації розвитку вони накопичуються і переходять у якісні утворення – симптомокомплекси, що проявляються спочатку в поведінці дитини, не зачіпаючи її особистості (дошкільне

дитинство), а потім поширюються на особистісну сферу[36, с.28]. Психологічною основою негативних реакцій у всіх випадках є незадоволення надзвичайно істотних для дитини потреб соціального характеру: потреби в спілкуванні, у схваленні, пошані, потребі в емоційному контакті із значущими людьми (однолітками або близькими дорослими). Блокування потреби стає джерелом глибоких переживань, а їх усвідомлення дитиною сприяє виникненню негативних тенденцій у її поведінці.

Науковці пов'язують психологічні механізми формування соціально-педагогічної занедбаності з сімейним неблагополуччям. Такими психологічними механізмами на їх думку є:

- гіперобособленням, що виявляється в підсиленні позиції "я не такий, як всі";

- психологічною незахищеністю дитини і пов'язані з нею захисні форми поведінки, перш за все, агресивні[43, с.32].

Р.Овчарова визначає такі особистісні характеристики соціально-педагогічно занедбаної дитини:

- головне протиріччя – прагнення до прийняття і схвалення;
- низька соціальна пристосованість: недовірливість, образливість, слабо розвинена інтуїція у міжособистісних стосунках;
- негативізм, егоцентризм, впертість;
- висока розсіюваність уваги, підвищена втомлюваність;
- занижена самооцінка, невпевненість у собі, нестійкий настрій;
- низька адаптованість до нових умов;
- відсутність страху в ситуаціях підвищеного ризику;
- ігнорування соціальних вимог і культурних норм поведінки;
- у стосунках з дорослими – сором'язливі, чутливі до невдач, схильні до поганого настрою;
- намагання компенсувати свій статус агресивністю, спробами повернути до себе увагу ризикованими вчинками [36, с.41].

Термін "*важковихованість*" в різні часи трактували по-різному. Ще в першій половині XIX ст. "важкими" вважали лише дітей з різко вираженими фізичними вадами: сліпих, глухих, глухонімих тощо. Частіше використовувався термін "важке дитинство", "морально-дефективний", "бездоглядність".

У загальноприйнятому розумінні до важковиховуваних відносяться фізично здорові діти, в поведінці яких спостерігається неорганізованість, недисциплінованість, хуліганство, правопорушення, опір виховним впливам [39, с.54].

П.Блонському належить загальне визначення *важкої дитини*: "...Важка дитина – це така, по відношенню до якої робота вихователя виявляється малопродуктивною. Важка дитина така, з якою вихователю важко працювати" [3, с.18]. Тож важкі діти – це діти, схильні до негативних проявів у поведінці, або конкретніше ті, які не здатні засвоювати педагогічні засоби впливу й відповідно на них реагувати. Вони стійко чинять опір вихователю, проявляють недовір'я, неповагу до педагога, колективу ровесників [54].

Поняття "негативні прояви у поведінці" тісно пов'язане з поняттями "відхилення у поведінці" та "девіантна поведінка", оскільки вони відіграють роль початкового етапу у формуванні девіантної поведінки [42].

Як зазначає Ю.Клейберг, *девіантна поведінка* являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо) [23, с.11].

Проблему девіантної поведінки вивчали Ю.Клейберг, О.Потапова, Л. Шнейдер, Т.Федорченко та ін.

Вони виділяють такі види девіантної поведінки дітей: антисоціальну (делінквентну і кримінальну) поведінку, асоціальну (аморальну) поведінку, аутодеструктивну поведінку (адитивну, суїцидальну) [23; 55; 59].

Щодо найбільш поширених проявів негативної поведінки у дітей, науковці і практики наголошують на існуванні саме таких: замкнутість,

гіперактивність, сором'язливість, страхи, істерики, агресивність, нечесність. Розглянемо їх детальніше.

Сором'язливість означає боязнь людей, особливо ж тих людей, які з тієї чи іншої причини, негативно впливають на наші емоції. Збентеження (стан сором'язливості) можна визначити як зніяковіння, відчуття незграбності. Переживання збентеження часто перебігає на тлі, з одного боку, інтересу до людей, а з іншого – на тлі страху перед соціальною взаємодією. Сором'язливість – не особистісний розлад, а, скоріш за все, певний патерн чи риса, пов'язана із прагненням уникати спілкування або ухилятися від соціальних контактів [59, с.56].

О. Вахнюк, аналізуючи *замкнутість* вказує на те, що вона є порушенням особистісного розвитку, виявляється у відстороненні від товариства інших людей унаслідок послаблення емоційного зв'язку з оточенням [8, с.14].

Гіперактивність – характеризує нездатність дитини поводитися спокійно, вона постійно метушиться, має досить обмежену увагу, їй важко зосереджуватися на будь-який звук, рух, слово тощо [17].

Страхи є відповіддю на деяку небезпеку, що насувається. Різні градації страху в дитини виражаються по-різному: жахом, панікою, острахом, тривожністю, боязким очікуванням, заляканістю, затурканістю, пов'язаними страхом, покірністю і відданістю [59].

Істерики. Дослідники вказують на те, що трапляються вони, як правило, в людних місцях і мають справу з ними переважно батьки [54; 59].

Агресивність – це відносно стійкий емоційний стан людини, який виявляється у гніві, злості, роздратованості і є передвісником агресії. Агресивність у загальних рисах розуміється як стійка риса особистості, для якої характерно цілеспрямоване нанесення фізичного або психічного шкоди іншій особі. Формування агресивності в дитячому віці відбувається під впливом сімейного та шкільного виховання, несприятливої

взаємодії дитини з соціальним оточенням, а також визначається соціальними і соціально-економічними умовами сучасного суспільства [56, с.83].

Нечесність – це і намагання ухилитися від відповідальності за якийсь негарний вчинок, і бажання домогтись чогось такого, що в інший спосіб здобути дуже важко, або й неможливо тощо [47, с.54].

Таким чином, для запобігання і подолання негативних проявів у поведінці дітей, варто відштовхуватися від розуміння сутності низки понять, що складають необхідне інформаційне підґрунтя для розуміння природи поведінкових відхилень, етапів у їх формуванні, чинників, що зумовлюють девіації. Необхідно розрізняти поняття "негативні прояви в поведінці", "педагогічна занедбаність", "важковихованість". Вони є етапами формування девіантної поведінки. Найбільш поширені такі негативні прояви в поведінці дітей: нечесність, негативізм, агресивність, істерики, страх, сором'язливість, гіперактивність, крадіжки, замкнутість тощо. Негативні прояви поведінки формуються у дітей, у яких відсутні умови для повноцінної соціалізації та індивідуалізації особистості дитини. Проаналізувавши різні погляди вчених на формування негативних проявів у поведінці дитини, можна виокремити такі чинники їх прояву: несприятливий мікроклімат сім'ї (конфліктна атмосфера, неправильний тип виховання), негативний вплив середовища, підвищена сприйнятливність неправильних форм поведінки тощо.

1.2. Вивчення поглядів учених на сучасні тенденції виникнення неповних сімей

Протягом усієї історії людства, сім'я була найбільш стійким соціальним інститутом суспільства і вважалась основною життєвою цінністю для багатьох поколінь людей. Сім'я завжди відігравала позитивну роль в утворенні особливого духовного мікроклімату, важливого для розвитку особистості.

У багатьох сім'ях основні сили та час батьків витрачаються на вирішення матеріальних проблем. За даними соціологічних досліджень, працююча жінка, приділяє вихованню дітей 16 хвилин на добу, а у вихідні – 30 хвилин. Спілкування батьків з дітьми здебільшого полягають у контролі за здоров'ям та навчанням дитини.

Відомо, що у сім'ї дитина одержує конструктивну або деструктивну соціалізацію. У родині створюються умови для закладання позитивних чи негативних установок, а відсутність моральної атмосфери в більшості випадків призводить до початку процесу соціопатогенезу особистості, до її моральної деформації. Тому вивченню проблеми батьківства науковцями і практиками завжди приділялося багато уваги.

У педагогічному словнику наводиться декілька визначень феномену «батьківство»: у першу чергу, це батьки, тобто батько й мати своїх дітей, які мають усі юридичні і моральні права та обов'язки щодо їх матеріального забезпечення та організації освіти й виховання; по-друге, це кровне споріднення батьків з їхньою дитиною, яке визначається на основі документів про шлюб і свідоцтва про народження дитини та на добровільному визнанні себе батьками дитини, яка народилася поза шлюбом [41, с. 39]. Із психологічної точки зору у своїй роботі «Психологическое сопровождение родительства» [36] Р. Овчарова визначає батьківство як соціально-психологічний феномен, що являє собою сукупність знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства. Також батьківство, як надіндивідуальне ціле, повинно включати в себе такі складові, як: 1) подружня пара, яка вирішила дати початок новому життю, та 2) сама дитина. На думку дослідниці батьківство являє собою відносно самостійну підсистему в системі сім'ї. Це обумовлено тим, що «...основним критерієм для виділення батьківства з навколишнього середовища служить її цільове призначення – це народження та виховання дітей» [36, с. 5].

Батьківство ураховує тісний зв'язок розвитку дитини з благополуччям, а не тільки з певними методами виховання дітей і формування їхньої поведінки. На думку багатьох дослідників цієї проблеми, батьківство слід розглядати як процес забезпечення батьками необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання й навчання дітей, як важливий стан і значну соціально-психологічну функцію кожної людини (І. Кон, В. Кравець, В. Приходько, Р. Овчарова).

І. Кон визначав «батьківство» як «систему взаємопов'язаних явищ: а) батьківські почуття, любов, прихильність до дітей; б) специфічні соціальні ролі і нормативні приписи культури; в) ставлення батьків до дітей, стиль виховання та ін.» [25].

Науковці вказують на низку негативних тенденцій, які в останні роки спостерігаються в житті сучасної сім'ї. До них насамперед належать:

- збільшення кількості сімей із низькими доходами;
- погіршення матеріального забезпечення дітей;
- посилення нервової напруженості людей, зростання кількості стресів та екстремальних ситуацій, які негативно позначаються на психологічному мікрокліматі сім'ї;
- формалізація стосунків дорослих членів сім'ї з дитиною внаслідок зайнятості батьків;
- переважання малодітних сімей;
- збільшення числа дітей, народжених поза шлюбом;
- домінування у багатьох сучасних сім'ях матеріальних цінностей над духовними, що сприяє виникненню у молодого покоління тенденції до прагматизму, жадібності, зневажливого ставлення до толерантних взаємин;
- збільшення кількості асоціальних сімей [29].

Науковці стверджують, що сучасна сім'я в Україні значною мірою втратила здатність виконувати життєво важливі функції і виявилася на порозі кризи. Ознаками такої кризи є високий рівень незадоволеності подружнім

життям, дисфункційний розвиток взаємин у шлюбі, конфліктність, стійка орієнтація подружжя на розлучення, нездатність досягти злагоди тощо.

Через низку причин сучасна сім'я недостатньо виконує функцію первинної соціалізації дитини. У сучасних умовах інститут сім'ї втратив свою стабільність і цінність: розпадається майже дві третини зареєстрованих шлюбів; щорічно з різних причин збільшується кількість неповних сімей, у яких, зокрема, виховуються діти з розлучених сімей. *Неповна сім'я* викликає сьогодні особливе занепокоєння. У світі останнім часом підвищилася кількість розлучень. Це має означати, що підвищиться кількість дітей, які не отримають повноцінного виховання і матеріального забезпечення. А виховна практика засвідчує стан, коли у неповних сім'ях здебільшого виростають "важкі" діти.

Неповними сім'ї стають з різних *причин*: розлучення подружжя або смерть одного з батьків, позбавлення одного з батьків батьківських прав, перебування когось з них у місцях позбавлення волі, позашлюбна дитина. Негативно впливає на дитину розлучення батьків. Незалежно від його причин виховання дітей у таких сім'ях має низку проблем, насамперед змістовності та тривалості спілкування з дитиною. Ці та інші складності неповної сім'ї такого типу позначаються на стилі родинного спілкування: втрачаються врівноваженість, доброзичливість; виникають дратівливість, байдужість; погіршується емоційна атмосфера в сім'ї.

З огляду на тему нашого магістерського дослідження, вважаємо за необхідне розглянути поняття неповної сім'ї. Неповною називається сім'я, яка складається з одного з батьків з одним або кількома неповнолітніми дітьми. З.Матейчик виділяє кілька різновидів неповних сімей: розлучена сім'я, осиротіла сім'я, мати-одиначка з дитиною, батько-одинак з дитиною [32].

На думку П. Павленка, неповними вважають сім'ї, у яких один із батьків мешкає з неповнолітньою дитиною і несе за неї основну відповідальність. На жаль, статистика не враховує, що велика кількість

подружніх пар, які юридично перебувають у шлюбі, фактично проживають окремо. З іншої точки зору, при статистичному обліку до неповних відносять сім'ї, де одинока мати/батько фактично проживає разом з батьком (матір'ю) дитини чи співмешканцем (співмешканкою, цивільний шлюб). Неповні сім'ї класифікують за різними ознаками, наприклад: причини, унаслідок яких вони утворилися; статі батьків; за структурою; наявністю та ступенем участі другого з батьків у вихованні дітей; етапу життєвого циклу сім'ї. Основними причинами формування неповної сім'ї є позашлюбне народження дитини; розлучення; смерть матері чи батька [39, с. 111].

Дослідники М. Буянов [5], І. Трубавіна [53], В. Целуйко [57] тлумачать неповну сім'ю як різновид неблагополучної сім'ї.

У дисертаційному дослідженні Г. Кантемирова дійшла висновку, що поняття «неповна сім'я» вживається лише у російській соціологічній літературі. В якості соціального інституту поняттям «неповна сім'я» охоплюють принципово різні об'єднання людей, утворені внаслідок низки причин: позашлюбного народження, розлучення, овдовіння, окремого проживання подружжя, що включає одного з батьків, які не перебувають у шлюбних відносинах (або не підтримують їх) і одного чи декількох неповнолітніх дітей, також у деяких випадках об'єднання людей включає інших осіб, пов'язаних кровними зв'язками, спільним проживанням і взаємною відповідальністю [22, с. 11].

Вважається, що виховання дітей у неповній сім'ї має безліч особливостей, оскільки унаслідок відсутності одного з батьків іншому доводиться вирішувати всі матеріальні і побутові проблеми сім'ї. При цьому йому необхідно заповнювати наявний дефіцит виховного впливу на дітей. Поєднання всіх цих завдань дуже важке. Тому більшість неповних сімей мають матеріально-побутові труднощі і зіштовхуються із психолого-педагогічними проблемами.

У дисертаційному дослідженні Б. Нусхаєва вивчала неповну сім'ю як інститут соціалізації дітей і дійшла висновку, що структура сім'ї є

вирішальною умовою повноцінного розвитку особистості дитини. Наявність у сім'ї обох батьків створює можливість для дитини спостерігати моделі жіночої й чоловічої статевих ролей, взаємовідносини між подружжям, диференційовані виховні заходи батька й матері по відношенню до дитини. Дослідниця продемонструвала дві думки щодо певних розбіжностей в оцінці результатів соціалізації дітей у неповній сім'ї: одні спеціалісти вказують на негативні наслідки і відзначають наявність проблем зі здоров'ям, проблеми психологічного плану та інші проблеми; інші спеціалісти вважають, що діти з неповних сімей нічим не відрізняються від своїх однолітків із повних сімей [35, с. 14].

Ми погоджуємося з дослідженням соціалізації дітей у неповній сім'ї Г. Кантемирової, яка наголосила, що гармонійний розвиток людини пов'язаний з обов'язковою присутністю в її житті батька й матері. Будь-яке зміщення в бік переважання одного із них веде до порушення поведінкових орієнтацій дитини [22]. Можливості розвитку дітей у кожній сім'ї обумовлені характером взаємовідносин між її членами, педагогічною культурою батьків і родичів, особливостями соціального оточення, а також матеріальним благополуччям сім'ї. Соціалізуючий потенціал неповної сім'ї складається з різних факторів, із яких найбільш значущими є такі: матеріально-часові, морально-психологічні і педагогічні [22, с. 16–17].

Перспективами виховання дітей у сім'ї без батька, за В. Целуйко, у так званій материнській неповній сім'ї, є: по-перше, відхилення у психічному розвитку дитини – особливості розвитку інтелектуальної сфери дитини найбільш чітко починають проявлятися у шкільному віці, коли розумова діяльність стає найбільш інтенсивною; по-друге, порушення статевої ідентичності, несформованість навичок статевої поведінки. По-третє, низький рівень соціальної активності – діти з неповних сімей не вміють протистояти життєвим труднощам, невпевнені у собі. По-четверте, деформація особистості дитини, яка проявляється у гіперопіці матері.

Найчастіше в материнських родинах страждають саме хлопці [57, с. 113–129].

Одним із найбільш поширених типів сучасної сім'ї в більшості розвинених країн дослідниця О. Коломієць називає становлення монобатьківської сім'ї, серед яких домінують «материнські сім'ї» [24, с. 148]. Мономатеринські сім'ї відносять до позашлюбних сімей, які поділяються на первісно утворені поза шлюбом (материнські сім'ї) та «неповні», утворені в результаті розлучення чи овдовіння [24]. Сім'ю з дітьми, очолювану матір'ю, безвідносно до причин походження такої сім'ї (позашлюбне народження, розлучення чи овдовіння), аналогічно називають мономатеринською сім'єю. Поняття «монобатьківської сім'ї» почали вживати у європейській соціології та демографії у 1980-х роках ХХ ст. для уточнення, конкретизації та розмежування понять «неповна сім'я», «сім'я, що розпалася», «неповноцінна сім'я» тощо. О. Коломієць поширеною причиною самотнього батьківства назвала офіційне розлучення, а також фактичний розрив стосунків із партнером за зареєстрованим або незареєстрованим шлюбом, що не оформлений офіційно.

Досліджуючи мономатеринські сім'ї, О. Стрельник з'ясувала, чи тотожні вони неблагополучним сім'ям. Дослідниця зауважила, що існує два основних підходи до класифікації «неблагополучних сімей», які умовно назвала функціональним та структурним. Функціональний підхід визначає сімейне неблагополуччя як нездатність сім'ї з різних причин виконувати основні виховні функції стосовно дітей. Структурний підхід визначає сімейне неблагополуччя за ознаками складу сім'ї [48, с. 149].

Колектив авторів посібника «Технології профілактики сімейного неблагополуччя» зауважив, що процес виховання дітей у неповній сім'ї деформований. Матері (найчастіше вони залишаються з дітьми) змушені доводити собі, колишньому чоловікові, оточенню, що можуть самостійно виховати дитину. Підвищена чутливість й емоційність заважає жінці стати добрим радником власній дитині. Ображена на колишнього чоловіка жінка

часто переносить свій біль на дитину, шукаючи в ній риси чоловіка, які драгували її раніше. Але трапляється й по-іншому: мати повністю замикається у собі й перестає сприймати і розуміти навколишній світ, у тому числі й власних дітей. Але результат завжди один: материнський стан безпосередньо відбивається на дітях і вкрай згубно впливає на психіку дитини. До того ж при розриві відносин батьки часто займають протилежні позиції щодо виховання, що знову-таки позначається на дітях.

У неповних сім'ях гостро стоїть проблема нагляду за дітьми, яка посилюється прагненням жінок зберегти необхідний для нормального існування рівень матеріального забезпечення, при цьому спілкування з дитиною помітно скорочується [52, с. 16].

Відомо, що через відсутність одного з батьків дитина позбавлена можливості повноцінного формування стереотипу поведінки своєї статі. Так, через відсутність батька хлопчик не має можливості на найближчому прикладі спостерігати особливості чоловічої поведінки і мимоволі переймає жіночі риси. Для дівчинки ж мати в цій ситуації змушена сполучати власну материнську роль і роль відсутнього батька; у результаті психосексуальний розвиток відрізняється суперечливістю. Встановлено, що більшість осіб гомосексуальної орієнтації виростили в неповних сім'ях.

Науковці твердять, що хлопчики, що ростуть без батька, мимоволі засвоюють жіночі зразки поведінки, що надалі може ускладнити процес їхнього становлення. Згодом, з усвідомленням своєї чоловічої належності, вони можуть створювати собі досить далекі від дійсності уявлення про суто чоловічі форми спілкування як цілком протилежні до жіночих. У цих уявленнях мужність часто виступає як агресивність, грубощі, зухвальство. Такі хлопці намагаються виховувати в собі тільки «чоловічі» риси, що обертається надмірною самовпевненістю, невизнанням авторитетів, нестриманістю, труднощами у спілкуванні з людьми, що оточують, порушеннями поведінки. Хлопці ж, які розвиваються більше за «жіночим» типом, виявляються соціально незрілими, нецілеспрямованими,

безініціативними, неврівноваженими. Для них характерна підвищена тривожність, пасивність, боязкість, нерішучість. У хлопчиків із неповної сім'ї легше виявляється надмірна збудливість, істеричність, примхливість, непосидючість, емоційна відкритість і чутливість.

У дівчаток з неповних сімей у майбутньому виникатимуть труднощі в розумінні осіб чоловічої статі, зокрема їхніх чоловіків і синів. У них спостерігається підвищена замкнутість і недовірливість.

Психологічна близькість батька із сином сприяє формуванню у хлопця позитивних чоловічих якостей, забезпечує йому кращі можливості для пристосування до умов життя. Контакт із батьком допомагає задоволенню пізнавальних потреб, розумовому розвитку, формуванню практичних умінь тощо. Батько звичайно буває послідовнішим у впливах на дитину, що сприяє формуванню емоційно врівноваженої особистості.

Виявлено, що в неповних сім'ях (без батька) матері частіше конфліктують із синами, сильніше контролюють (чи намагаються контролювати) синів і слабше – дочок [52].

*Таким чином, сім'я – це складне соціально-педагогічне явище, що має інтегровану структуру й відрізняється певними параметрами. Первинна соціалізація дитини в сім'ї відбувається за допомогою психологічних механізмів, які мають індивідуальний характер, і залежить від типу сім'ї (благополучна – неблагополучна). Під *неблагополучною сім'єю* розуміємо сім'ю як явище ситуативне і динамічне, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх основних життєвих потреб, не виконує покладені на неї функції та яка потребує постійної соціально-педагогічної підтримки суспільства. Неповна сім'я є різновидом неблагополучної.*

Можемо констатувати, що існує кілька різновидів неповних сімей: розлучена сім'я, осиротіла сім'я, мати-одиначка з дитиною, батько-одинак з дитиною. У неповних сім'ях порушуються головні аспекти повноцінного розвитку дитини – захист, любов, турбота про близьких, доброзичливість. Сімейні конфлікти, недолюбленість, смерть одного з батьків, жорстокість,

зрештою розлучення – це ті обставини, які травмують дитячу психіку. Ці та численні інші проблеми змушують замислитися над проблемою функціонування інституту неповної сім'ї, зокрема, сімей розлучених батьків, та звернути увагу на недоліки у процесі соціалізації дітей у таких сім'ях, на чому і зосередимо увагу у наступному підрозділі дисертаційної роботи.

Розуміння сім'ї як соціально-педагогічного явища створює умови для формування більш широких зв'язків між сім'єю та іншими інститутами виховання, державою взагалі, можливостей професійної корекції сімейного виховання, компенсації його недоліків, підвищення педагогічної культури батьків, захисту дітей від негативного впливу сім'ї. Сім'я забезпечує наступність соціальних, духовних, народних традицій. Із сім'ї виходять громадяни суспільства, а це означає, щояк сім'я, так і суспільство.

1.3. Причини порушень міжособистісного спілкування у неповній сім'ї та їх вплив на виникнення негативної поведінки у дітей

До кола досліджень проблеми сімейних взаємин варто віднести психологічні, соціологічні, антропологічні, філософські, культурологічні й педагогічні погляди багатьох учених, зокрема, Є.Берна, І.Кона, Г. Співаковської та ін. Набуто чималий досвід вивчення сімейного виховання дітей і підлітків (О.Захаров, О. Личко), сформульовано таке поняття, як "*діагностика сімейних відносин*" (Т. Мішина), доведено, що в етіології різноманітних психологічних розладів дітей відіграють роль порушення життєдіяльності сім'ї (порушення сімейної комунікації, системи сімейних ролей, механізмів сімейної інтеграції тощо).

На думку Т.Мішиної, *сімейне спілкування* – це різнобічне задоволення потреби людини в людині. Світосприйняття, емоційне благополуччя і самопочуття, настрої, працездатність багато в чому залежать від того, як спілкуються в домашніх умовах члени сім'ї. *Сімейне спілкування виконує інші функції* порівняно з іншими видами людського спілкування. В сім'ї людині

необхідне перш за все інтимне, емоційно-позитивне, довірливе спілкування. Вона очікує від партнера співчуття, а то й жалю, розуміння, співпереживання, "входження у внутрішній, щиросердий світ іншого. Головне в цьому спілкуванні те, що нас приймають такими, які ми є насправді"[33, с.123]. Проте "сімейне спілкування" – поняття неоднозначне, воно поєднує в собі певні компоненти: "міжособистісне спілкування", "міжособистісна комунікація" і "міжособистісна взаємодія".

Дослідження, в яких об'єктом аналізу став стиль внутрішньосімейного спілкування, складають один з найцікавіших сучасних напрямів у вивченні сім'ї (Л.Босколо, М.Палассолі, В.Сатир та ін.). Виходячи з того, що люди повинні спілкуватись ясно і вільно, *важливою є ефективна комунікація у внутрішньосімейній взаємодії та шляхи її поліпшення*. Т. Мішина визначає *сімейні конфлікти* як таке загострення інтерперсональних відносин у сімейній групі, коли позиції, відносини, цілі сторін стають несумісними, взаємовиключними або ж сприймаються як такі [33,с.140]. Сім'ї з порушеними відносинами не можуть самостійно вирішувати суперечності, що виникають у їхньому житті. У результаті тривалого наявного конфлікту в сім'ї у її членів спостерігається зниження соціальної і психологічної адаптації, відсутність здатності до спільної діяльності (зокрема нездатність батьків до узгодженості в питаннях виховання дітей).

Тожна думку переважної більшості вчених, дисгармонія в подружніх стосунках створює несприятливе тло для емоційного розвитку дитини і може стати джерелом виникнення патологічних явищ у розвитку та становленні особистості дитини. Проблема взаєморозуміння, спілкування в сім'ї між подружжям, батьками і дітьми завжди розглядалася як одна з найважливіших передумов стабільності сім'ї, сімейного щастя і повноцінного виховання дітей.

Отже, *порушення норм у сфері міжособистісних взаємин у сім'ї – основна причина відхилень у психіці і поведінці дітей і підлітків*. Суть цих причин, на думку багатьох психологів і педагогів, полягає передусім у

некоректному ставленні батьків до дітей, їхній неправильній поведінці у спілкуванні з дітьми. Це означає, що спілкування проходить:

- без урахування вікових та індивідуальних станів нервово-психічної конституції дитини, дефіциту її нервово-психічної витривалості;
- без урахування органічних вікових потреб дітей у нормальному відпочинку, вільному русі й іграх, емоційному комфорті;
- без поваги до особистості дитини, тобто в принижуючих і образливих формах поводження старших з молодшими;
- без дотримання старшими, батьками, членами сім'ї всіх тих норм поведінки, дотримання яких вимагається від молодших.

До причин порушення міжособистісних комунікацій можна віднести й виокремленні в дослідженнях І. Сіданіч форми залежності поведінки дітей у сім'ї. Серед них такі:

- *"Пошук негативної уваги"* – привертання уваги за допомогою сварок, непокори вказівкам і вимогам батьків, прояв агресії. Ця форма поведінки дитини виникає в разі, коли виявляється: припинення уваги до дитини з боку матері; слабкість обмежувальних вимог; сильна участь у вихованні батька, оскільки він не довіряє матері. Поблажливість батьків і слабка прихильність батька до сина або навпаки, зневага до сина, – все це обумовлює агресивно-залежну поведінку хлопчиків.

- *"Пошук постійного підтвердження"* – вибачення, прохання, обіцянки, пошук захисту, розради чи допомоги керування з боку батьків. Ця форма залежної поведінки пов'язана з високими з боку обох батьків вимогами від дитини значних досягнень в якійсь діяльності. Також вагомими є умови, коли батько для дівчинки більш значуща фігура, ніж мати, або якщо дівчинка відчуває ревності до матері і зіштовхується з високими вимогами матері та ще й з високими стандартами досягнень, пропонованими батьком. У такому випадку утримансько-залежна поведінка яскраво виявляється в дівчаток. У хлопчиків подібний стиль поведінки виникає, якщо мати виявляє

холодність у стосунках, або висуває обмежувальні вимоги, не заохочує самостійності й незалежності дитини.

- *"Пошук позитивної уваги"* – пошук похвали, включає зусилля, спрямовані на одержання схвалення від навколишніх. Ця форма залежної поведінки формується, якщо мати виявляє терпимість стосовно поведінки дочки, заохочує в неї залежність від "пошуку похвали" і вважає, що вона на неї схожа; якщо мати мало бере участі в догляді за дочкою, але виявляє суворість до проявів агресивності й сексуальності дочки; зазначена поведінка у хлопчиків є наслідком фрустрації. А самостійність у хлопчиків формується за відсутності умов для залежності від похвали, унаслідок терпимості батьків, їх рідких покарань дитини.

- *"Перебування поряд"* – постійна присутність дитини біля іншої дитини чи групи дітей або дорослих. У дівчаток ця форма поведінки виникає за відсутності обмежувальних вимог і незначного очікування батьків зрілої поведінки в дочки. Якщо мати оцінює сина як менш зрілого, висуває недостатні вимоги щодо охайності, суворо стежить за проявом агресивності в сина, невисоко оцінює чоловіка, не довіряє йому тому, що він діє в протилежному напрямі, то це призводить до інфантилізації хлопчика через невизначеність для нього, яка саме поведінка заслуговує на заохочення.

- *"Дотик і утримання"* – обіймання, дотик, утримання інших дитиною; така форма залежної поведінки виникає, якщо мати і батько не виявляють тривожності й вимогливості, спостерігається атмосфера інфантилізації[45].

Сьогодні дослідники з'ясували, що якщо члени сім'ї не в змозі задовольнити різноманітний спектр матеріальних, психосоціальних та інших потреб когось із своїх членів, то виникає *сімейна депривація*, під якою слід розуміти об'єктивно виражені, суб'єктивно оцінені брак чи відсутність засобів для задоволення потреб. Соціальна депривація викликає різну за ступенем та інтенсивністю фізичну, психологічну й соціальну напруженість, а також дискомфорт. Вона тісно пов'язана з цілою низкою різних негативних

емоцій, які й призводять або до депресії, або до фрустрації, або спричиняють почуття пригніченості, незахищеності [5;7].

Причини порушення міжособистісного спілкування дуже різні. Особливий інтерес для психологів і педагогів мають такі *групи причин*, виділені Е. Ейдеміллером.

1. *Відхилення характеру і психопатії самих батьків* призводять до певних порушень у вихованні. При хиткій акцентуації характеру батьки частіше схильні спілкуватися з дітьми зі зниженим рівнем вимог до них і, навпаки, зайва акцентуація батьків обумовлює жорстокий стиль виховання, домінування. Істероїдна акцентуація в батьків призводить до суперечливого стилю спілкування з дітьми: демонстративна турбота і любов до дитини при свідках й емоційне відкидання за їхньої відсутності. У цих випадках необхідно виявити відхилення характеру батьків, переконатися, що саме воно відіграє вирішальну роль у виникненні порушень у сімейному спілкуванні.

2. *Особистісні проблеми батьків, розв'язувані за рахунок дітей*. У цьому випадку в основі порушень спілкування лежить певна, частіше неусвідомлювана, потреба (потреба в лідерстві, увазі, любові). Саме її батьки й намагаються задовольнити у процесі спілкування з дитиною. Тому в цьому випадку важливо насамперед з'ясувати особисту проблему батьків, допомогти їм усвідомити її, зняти дію захисних механізмів, що перешкоджають такому усвідомленню [14].

Таким чином, міжособистісні комунікативні проблеми розглядаються як один з механізмів розвитку порушень спілкування в сім'ї, що призводить до виникнення соціально-психологічного дискомфорту її членів. Виникнення комунікативних проблем багато в чому зумовлене індивідуальними особливостями сприйняття та уявлення членів сім'ї один про одного. Дослідження індивідуальних комунікативних особливостей повинно здійснюватися в контексті сімейної структури, з урахуванням системи значущих відносин особистості. Тож дисгармонія сімейних відносин створює несприятливе тло для емоційного розвитку дитини і може стати джерелом виникнення патологічних станів та негативної поведінки у дітей.

Висновки до першого розділу

Розглянувши питання формування негативної поведінки у дошкільників, виховання такої категорії дітей, можемо зробити наступні висновки:

Негативна поведінка у дошкільників – це інтегроване явище, що формується під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів. Сім'я серед них займає провідне місце.

У розуміння природи і чинників негативної поведінки у дітей важливо розмежовувати такі поняття, як "негативні прояви у поведінці", "негативна поведінка", "педагогічна занедбаність" і "важковиховуваність", "девіантна поведінка".

Науковці розглядають поняття "*негативні прояви у поведінці*" та "*негативна поведінка*" як дуже близькі і тотожні. Термін "негативна поведінка" доцільніше використовувати для означення сутності поведінки, що відхиляється від норми на початих етапах її формування. Термін "негативні прояви у поведінці" краще використовувати у ситуаціях, коли мова йде про різновиди такої негативної поведінки.

Серед значної кількості негативних проявів у поведінці дошкільників можна виокремити найбільш поширені: сором'язливість, агресивність, нечесність, істерики, гіперактивність, неслухняність тощо.

Педагогічна занедбаність – це відхилення від норми у навчальній діяльності дітей та у поведінці, що зумовлені недоліками виховання.

Важковиховувані діти – це діти, схильні до негативних проявів у поведінці, або конкретніше ті, які не здатні засвоювати педагогічні засоби впливу й відповідно на них реагувати.

Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо).

Науковий інтерес до проблем неповних сімей привертає увагу дослідників різних галузей соціальних, психолого-педагогічних наук і формує певну систему поглядів і підходів до вирішення проблем таких сімей.

Неповною називається сім'я, яка складається з одного з батьків з одним або кількома неповнолітніми дітьми, що несе за них основну відповідальність. Неповні сім'ї *класифікують за різними ознаками*, наприклад: причини, унаслідок яких вони утворилися; статі батьків; за структурою; наявністю та ступенем участі другого з батьків у вихованні дітей; етапу життєвого циклу сім'ї.

Виділяють *кілька різновидів неповних сімей*: розлучена сім'я, осиротіла сім'я, мати-одиначка з дитиною, батько-одинак з дитиною. Основними причинами формування неповної сім'ї є позашлюбне народження дитини; розлучення; смерть матері чи батька.

Для забезпечення процесу сприятливої соціалізації дитини, важливо враховувати поняття "*сімейне благополуччя*" і "*сімейне неблагополуччя*", що є відноснимита розглядаються з огляду на комфортності дитини в сім'ї.

Під *неблагополучною сім'єю* розуміємо сім'ю як явище ситуативне і динамічне, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх основних життєвих потреб, не виконує покладених на неї функцій, яка потребує постійної соціально-педагогічної підтримки суспільства.

Проблема взаєморозуміння, спілкування в сім'ї між батьками, батьків з дітьми завжди розглядалася як одна з найважливіших передумов стабільності сім'ї, сімейного щастя і повноцінного виховання дітей. Різні науковці по різному класифікують типи неправильного виховання в сім'ї, як можливий чинник виникнення негативних проявів у поведінці.

Нормальне спілкування з дітьми стає адекватним лише тоді, коли в батьків виникають соціально-значущі мотиви сімейної взаємодії: почуття боргу, симпатія, любов до дитини, потреба реалізувати себе в дітях, продовжити себе.

РОЗДІЛ II. СТАН СОЦІАЛІЗОВАНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ У НЕПОВНИХ СІМ'ЯХ

2.1. Критерії, показники та рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неповних сім'ях

У нашому дослідженні *інтегральним критерієм* вивчення впливу сімейного неблагополуччя неповної сім'ї на виникнення негативної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, обрано *рівень соціалізованості старших дошкільників*. У теоретичному обґрунтованні цього дослідницького кроку, ми спирались на дослідження О.Запорожця, В.Котирло, О.Кононко. У розробці критеріїв та показників соціалізованості старших дошкільників послуговувались матеріалами дисертаційного дослідження К.Суятінової "Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків", оскільки неповна сім'я, з одного боку, є однією з різновидів неблагополучної, з іншого, сім'ї, що розпадаються за особливостями міжособистісної взаємодії – це конфліктні сім'ї.

За визначенням науковців, *процес соціального розвитку дитини* – це складне явище, у ході якого відбувається засвоєння нею об'єктивно заданих норм людської спільноти. Процес соціалізації відбувається у взаємодії дитини із соціальними інститутами у процесі набуття знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки. Для дитини дошкільного віку таким головним соціальним інститутом є сім'я [50, с.98].

К.Суятінова *соціалізацію дітей у неповних сім'ях* визначає як процес становлення дитячої особистості в депривованій системі соціальних взаємин членів неповної сім'ї, яка пов'язана з її структурною неповноцінністю, деформацією особистісного та емоційного розвитку дитини, ускладненням процесу набуття соціального досвіду, що провокує труднощі при входженні дитини в соціальне середовище та виникнення негативної поведінки. Науковець визначає *соціалізованість дитини дошкільного віку* як

інтегративне особистісне утворення, яке визначається рівнем її суб'єктивної активності, соціально-емоційним ставленням до себе, членів родини та суспільного довкілля, моделями поведінки, особливостями різних соціальних позицій дитини у соціокультурному просторі.

К. Сутіянова, у структурному плані соціалізованість дітей дошкільного віку розглядає як системне утворення, що включає в себе такі три критерії: соціально-емоційний, соціально-комунікативний, соціально-діяльнісний (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Критерії і показники соціалізації дітей у неповних сім'ях

Критерії	Показники
Соціально-емоційний	емоційні реакції та відгук на сімейне оточення; особливості емоційного стану дитини; особливості емоційних переживань дітей; рівень особистісних проявів дитини;
Соціально-комунікативний	соціальна активність; ступінь сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів для спілкування; інтенсивність спілкування у сімейному оточенні;
Соціально-діяльнісний	сформовані уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей; самооцінка взаємодії з дітьми та дорослими; адекватність форм співпраці і взаємодії в різних ситуаціях.

Підставою для вибору *соціально-емоційного критерію* було врахування того, що емоційна сфера дитини є провідною сферою її психічного розвитку в період дошкільного дитинства (О. Запорожець [16], В. Котирло [29]). Загальновідомо, що ставлення до різних подій і фактів життєдіяльності

дитини має суб'єктивний характер і проявляється, насамперед, в емоціях і почуттях. Емоційне життя особистості – це сукупність емоційних станів, які переживаються нею. Різноманітні переживання дитини, у яких виявляється її ставлення до того, що відбувається навкруги, відображаються в її емоціях і почуттях. Найчастіше переживання викликані тими об'єктами, які набувають для дитини певного життєвого значення, стають для неї цінними, оскільки сприяють або перешкоджають задоволенню різних її потреб [26].

Вибір *соціально-комунікативного критерію* зумовлений тим, що саме стосунки стають тим фундаментом, на якому будується подальший розвиток особистості дитини. Адже від того, як складуться стосунки дитини у її первинних колективах, – у сім'ї, у групі дошкільного закладу і класі початкової школи – багато в чому залежить її особистісний та соціально-емоційний розвиток. Психологи вказують на наявні проблеми у сфері спілкування дітей та недостатній розвиток їхньої морально-емоційної сфери, що обумовлюється надмірною інтелектуалізацією виховання, технологізацією життя сучасної людини [5;17;23]. Тож для соціалізації дитини дошкільного віку важливо набути досвіду спілкування, що характеризується вмінням знаходити ефективні форми співробітництва з дітьми та дорослими.

Соціально-діяльнісний критерій був обраний з огляду на те, що позитивні емоції, які виступають рушійною силою особистості, та отримані знання знаходять вияв у поведінці дитини. Саме цей критерій дозволяє скласти уявлення про соціалізованість дитини, сформованість у неї відповідних умінь та навичок життєдіяльності у соціальному середовищі, актуалізацію соціального досвіду в соціально-значущій діяльності, адекватність поведінки соціальним нормам.

На основі зазначених критеріїв та показників було визначено *три рівні соціалізованості дітей дошкільного віку, що виховуються у неповних сім'ях: достатній, середній і низький*. Схарактеризуємо кожен із них.

Достатній рівень соціалізованості дошкільника характеризується стійким позитивним емоційним станом; життєрадісним світосприйняттям, високим рівнем емоційного відгуку, що сприяє розвитку комунікативних здібностей; низьким рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, відсутністю тривожності; проявами соціальної активності високого ступеня; достатнім ступенем сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню; прагненням до інтенсивного спілкування у сімейному та дитячому оточенні, сформованими уявленнями про сімейні зв'язки та розподіл сімейних ролей; адекватною самооцінкою, сформованими соціальними нормами поведінки, адекватними формами взаємодії та умінням налагоджувати співпрацю і взаємодію в різних ситуаціях.

Середній рівень соціалізованості дошкільника характеризується нестійким емоційним станом; високою емоційною вразливістю, невпевненістю у собі; невисоким рівнем емоційного відгуку, необхідністю надання допомоги у розвитку комунікативних здібностей; підвищеним рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, наявністю тривожності; проявами соціальної активності середнього ступеня; не завжди адекватним сприйняттям дитиною себе та партнерів по спілкуванню; вибіркоким ініціюванням взаємодії з дорослими та дітьми; прагненням до спілкування у сімейному оточенні, але уникненням взаємодії з дітьми й дорослими; характерний вияв як позитивних, так і негативних форм поведінки, несформовані уявлення про сімейні зв'язки та вузький репертуар соціальних ролей, які відображають функції членів сім'ї; адекватною самооцінкою, не завжди адекватними проявами взаєморозуміння та взаємопізнання у різних ситуаціях взаємодії.

Низький рівень соціалізованості дошкільника характеризується емоційно негативним станом; песимістичним світосприйняттям, емоційною залежністю, відчуженістю, зниженим емоційним тонусом, меншовагітнісною, невпевненістю у собі, зосередженістю на своїх недоліках, що не сприяє розвитку комунікативних здібностей; станом гострої тривоги і високої

емоційної напруги, депресивними та астеничними проявами, вегетативними розладами, порушеннями сну; у таких дітей активність має егоїстичну, індивідуалістичну спрямованість, яка виражається у маніпулюванні дорослими; не завжди адекватне сприйняття себе та довкілля, вони важко налагоджують контакти з педагогом та однолітками, не знаходять партнерів по спілкуванню; для них характерна конфліктність у поведінці, труднощі у спілкуванні, неспроможність знайти вихід із найпростішої ситуації. Дотримуються загальноприйнятих норм правил поведінки лише за умови контролю з боку дорослих, не керуються ними у власній поведінці в соціумі. Вимагають уваги, піклування, співчуття та захисту з боку дорослих, сприяння підвищенню впевненості у собі, формування позитивного ставлення до свого Я, навчання нормам поведінки та формування навичок емоційної культури.

Докладно результати сформованості рівнів соціалізованості дітей дошкільного віку в неповних сім'ях буде подано у наступному підрозділі роботи.

Таким чином, інтегральним критерієм вивчення впливу сімейного неблагополуччя неповної сім'ї на виникнення негативної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, обрано рівень соціалізації старших дошкільників.

В обґрунтуванні критеріїв, показників та рівнів соціалізації старших дошкільників з неповних сімей ми послуговувались науковими дослідженнями О. Запорожця, В. Котирло, О. Кононко, К. Сутіянової.

Критеріями соціалізованості визначено: соціально-емоційний, соціально-комунікативний, соціально-діяльнісний.

На основі окреслених критеріїв і показників соціалізації дітей у неповних сім'ях визначено відповідні рівні соціалізованості: достатній, середній, низький.

2.2. Характеристика рівнів соціалізованості дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей

На першому етапі педагогічного експерименту, метою якого стало дослідження стану процесу соціалізації старших дошкільників, окреслилися такі напрями:

- проведення опитування групи експертів та вивчення специфіки їхньої педагогічної діяльності щодо здійснення процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку;

- проведення анкетування батьків дітей старшого дошкільного віку і з'ясування наявності труднощів, з якими зустрічаються вони та їхні діти у процесі їхньої соціалізації в умовах повної та неповної сім'ї;

- на основі розроблених критеріїв і показників, за допомогою підібраних методик виявити рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку.

Задля розв'язання завдань першого напрямку констатувального експерименту, було проведено опитування групи експертів, що обумовлювалося недостатньою кількістю інформації про види, форми роботи з неповними сім'ями та проблеми соціалізації таких дітей. Тому зверталися до фахівців, які могли кваліфіковано висвітлити ці питання. Наголосимо, що до групи експертів увійшли ті фахівці, які обізнані з проблеми дітей дошкільного віку, що виховуються у неповних сім'ях, а саме: *вихователі закладів дошкільної освіти, практичні психологи та соціальні педагоги, якщо такі працюють в ЗДО*. Для проведення опитування у групі експертів було розроблено анкету, питання якої було зорієнтовано на виявлення думки фахівців щодо особливостей соціального статусу неповних сімей, а також характеру впливу такої сім'ї на психоемоційне та соціально-моральне самопочуття дитини-дошкільника та її поведінку.

Групі респондентів було запропоновано анкету, що складалася з блоків питань. Запитання першого блоку були спрямовані на виявлення

думки експертів про *соціальну ситуацію розвитку старшого дошкільника у неповній сім'ї*; запитання другого блоку дозволили отримати інформацію про *причини і наслідки неблагополуччя неповної сім'ї та його впливу на дітей старшого дошкільного віку*; третій блок запитань був присвячений з'ясуванню точок зору батьків старших дошкільників на *роботу вихователів, практичних психологів та соціальних педагогів дошкільних закладів з цього напрямку*.

Найбільш вираженими проблемами у неповних сім'ях, на думку експертів, є такі: суперечка про участь у її вихованні, підірвана довіра дитини до батьків, проблеми стосунків дитини з іншими членами родини, ускладнення сімейних та родинних зв'язків через комунікативні та матеріальні проблеми.

На запитання анкети "Чи здатні Ви самостійно подолати труднощі, які виникли у сім'ї?" отримали переважну більшість ствердних відповідей щодо важливості та необхідності зовнішньої підтримки для сім'ї у ситуації неблагополуччя неповної сім'ї. Лише 14,2 % батьків, впевнені у наявності ресурсів для самосійного вирішення сімейних проблем. 41,3 % батьків переконані, що не здатні самостійно вирішувати сімейні проблеми і потребують сторонньої допомоги.

Батькам з неповних сімей необхідна допомога матеріальна (56,2 % респондентів), соціально-педагогічна (23,1 %) та психолого-педагогічна (32,4 %), а також соціально-правова (12,6 %) і соціально-медична (11,8 %).

Результати анкетування дозволяють стверджувати, що превентивні заходи неефективні через труднощі у своєчасному виявленні проблемної ситуації – на ранніх її етапах. Відтак для запровадження превентивних заходів необхідно насамперед виявити сім'ї "групи ризику" за фактом неблагополуччя. Складність такого виявлення обумовлена тим, що батьки не звертаються до відповідних спеціалістів, а вирішують ці проблеми за участю родичів (58,4 %), сусідів, колег по роботі (41,6 %); друзів. Серед *спеціалістів*, до яких могли б звернутися, *соціальних педагогів і психологів* назвали

відповідно 24,5 % і 26,7 % респондентів, а найбільшу кількість відповідей віддали вихователям дітей дошкільного віку – 35,5 %.

Таким чином, можна зробити висновок, що як батькам, так і їхнім дітям у ситуації сімейного неблагополуччя, потрібна ефективна соціально-реабілітаційна та психолого-педагогічна допомога з боку фахівців різного профілю.

Наступне завдання констатувального експерименту передбачало виявлення рівнів соціалізованості дітей дошкільного віку на основі розроблених критеріїв і показників за допомогою підібраних методик.

Задля цього спочатку з'ясовували рівень сформованості кожного критерію соціалізації (соціально-емоційного, соціально-комунікативного, соціально-діяльнісного), а потім визначали загальний рівень соціалізованості дітей. З цією метою до кожного критерію соціалізації відповідно до її показників було обрано адекватні завдання, що пропонувалися дітям із неблагополучних сімей (зекспериментальних, так і контрольних груп). Опишемо пропоновані завдання і результати їх виконання за кожним критерієм соціалізації (табл. 2.2).

Подаємо результати виконання завдань старшими дошкільниками із неблагополучних сімей за кожним критерієм соціалізації.

Перший показник соціально-емоційного критерію – емоційні реакції та відгук на сімейне оточення – діагностували за дитячими малюнками за методикою "Моя сім'я" (модифікація методики "Кінестетичний малюнок сім'ї"), яка складається з двох частин: малювання дитиною своєї сім'ї і бесіди, яку проводив експериментатор після малювання з дитиною (додаток А).

**Схема вивчення сформованості соціалізованості
старших дошкільників з неблагополучних сімей**

Критерії соціалізованості	Показники виявлення	Методики визначення
Соціально-емоційний	Емоційні реакції та відгук на сімейне оточення	Методика "Моя сім'я" (модифікація методики "Кінестетичний малюнок сім'ї")
	Особливості емоційного стану дитини	Опитувальний аркуш Н. Артюхіної, А. Щетініної
	Особливості емоційних переживань дітей	Методика "Дитячий апперцептивний тест"
Соціально-комунікативний	Соціальна активність дитини	Карта проявів активності
	Ступінь сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів для спілкування	Методика Н. Ключової ("Прогулянка")
	Інтенсивність спілкування у сімейному оточенні	Методика "Різнокольорові будиночки"
Соціально-діяльнісний	Сформовані уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей	Гра "Моя сім'я"
	Самооцінка взаємодії з дітьми та дорослими	Методика А. Кошелевої "Почни – продовж"
	Адекватність форм спілкування і співпраці в різних ситуаціях	Завдання "Як би ти вчинив у конфліктній ситуації?"

Другий показник соціально-емоційного критерію – особливості емоційного стану дитини – діагностували за опитувальним аркушем Н. Артюхіної, А. Щетиніної (додатокБ).

Результати виконаного завдання № 2 щодо виявлення емоційного стану дитини, виявлено *відносно емоційне благополуччя у 37 % дітей*. У таких дітей спостерігалася спокійна поведінка, адаптація до нових умов проходила з певними труднощами, зрідка спостерігалися прояви деструктивної агресії, в окремих випадках вони співчували героям казок. Такі діти спілкувалися досить невпевнено, обираючи для спілкування вузьке коло знайомих людей, стримано поводити себе з вихователями, подекуди боялися безпечних предметів та виявляли надмірну обережність, тривожність, іноді вередували. У них проявлялися характерні окремі вегетативні прояви (поганий сон і апетит).

Для решти дітей – 29 %, *характерне їхнє емоційне неблагополуччя*. Діти, які ввійшли до цієї категорії, важко адаптувалися до нових умов, були похмурі, часто проявляли несоціалізовану агресію, поводитися замкнено, усамітнено, не спілкувалися з дітьми, не виявляли співчуття до однолітків, героїв казок, з вихователями почувалися скуто і пасивно, часто боялися безпечних предметів, вередували, виявляли надмірну обережність, реагування на стрес супроводжувалося вегетативними проявами (енурез, скутість рухів тощо).

У 16 % дітей загальний емоційний стан був пригнічений, *негативні емоції значно глибші, агресивні форми поведінки межували з руйнівними діями* (кусалися, билися, жорстоко поводитися з іграшками тощо), проявляли негативні емоції у неадекватних ситуаціях, не спілкувалися з дітьми та вихователями, вередували, проявляли впертість, непослух, чинили опір діям дорослого.

Діагностика особливостей емоційних переживань дітей відбувалася шляхом використання модифікованого "Дитячого апперцептивного тесту" (ДАТ) (додатокВ).

Розглянемо *особливості емоційних переживань* та бажання дітей, які виховуються у неблагополучних сім'ях. Під час діагностики з'ясовано, що такі діти, найчастіше називали такі почуття: "страх", "сум", "самотність". Вони розповідали, що "тато (мама) більше не любить", "погано", "серце болить", "самотність", "пустота", "я винен", "тато йде, щоб мене не бачити", "батьки сваряться, бо я поганий". Так, на почуття "страху", "суму" вказало 33,5 % старших дошкільників, унаслідок чого у них виникає почуття страху, втрата батьківської любові. Характерно, що 6,78 % дітей вважають, що батьки переживають "злість".

Серед почуттів, які відчують діти з неблагополучної родини, найчастіше зафіксовані негативні: 85,6 % дітей перебувають у негативному емоційному стані, відчуючи: "провину", "злість", "поганий настрій", "ненависть", "образу", "нічого", "самотність", "сум". Лише 13,51 % дітей вказали на свої позитивні почуття: "любов", "радість", "добро". На переживання суперечливих почуттів, одночасно як позитивних, так і негативних, вказали 6,8 % дітей.

Для дітей із неповних сімей характерним є звинувачення себе у тому, що один з батьків самотній 68,33 %. Отже, отримані дані дозволяють стверджувати, що більшість дітей з неповних родин сприймають себе як причину сімейного неблагополуччя, що вказує на наявне деструктивне особистісне утворення – почуття власної провини у цьому в психіці дітей цього віку.

Наголосимо, що почуття провини є психотравмуючим переживанням, яке займає центральне місце у структурі особистості та позначається на емоційному ставленні людини до себе та інших, на її поведінці. Як стверджують психологи, страх, внутрішня невпевненість, образа і злість на оточення і світ у цілому нерідко призводить до зростання в дитині агресивності, вона вступає в конфлікт з любов'ю батьків і залежністю від них.

Психологи стверджують, щона інтенсивність та характер афективних переживань впливає можливість обговорення особистісних почуттів зі значущими близькими. Як показали відповіді батьків з неповних сімей (35,6 % осіб), їхні діти ніколи не говорили про свої переживання; 45,1 % – іноді (рідко) говорили; 23,2 % – говорять часто. Така ситуація вказує на відсутність довірливої атмосфери у спілкуванні дітей із батьками.

Отже, порівняння отриманих даних дозволило стверджувати, що для дітей із неповних сімей, порівняно з дітьми із повних сімей, притаманними є: *емоційна вразливість; тривожність (стурбованість); боязкість (беззахисність, підвищене відчуття небезпеки); невпевненість у собі (недооцінювання себе, схильність до почуття провини, надмірна залежність, відчуття "не такий, як усі"); порушення сну. Виявлено наявність у дітей почуття власної провини за конфліктні стосунки в родині, яке виникає через відсутність пояснень з боку дорослих щодо їх причин. Закономірним наслідком відсутності емоційного визнання і розуміння з боку матері стає наростання психічної напруги у дітей і поява у них невротичних і поведінкових порушень.*

Другий критерій соціалізованості – соціально-комунікативний – розкривався через такі показники: *соціальна активність; ступінь сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню; інтенсивність спілкування у сімейному та дитячому оточенні.*

Показник – *соціальна активність* – виявлявся через успішність соціальних дій дитини у стосунках з довірливим за наявними проявами активності. Задля її діагностування було використано карту проявів активності (*додаток Г*). Відповідно до результатів, отриманих після заповнення такої карти, визначали ступінь вираженості активності на основі багаторазових спеціальних спостережень за особливостями поведінки дитини в різних ситуаціях: в іграх, на заняттях, у спілкуванні з дорослими та взаємодії з однолітками, які заносили у карту проявів активності, у результаті чого виділили такі групи дітей.

Серед дітей із неблагополучних сімей, старших дошкільників з *низьким ступенем* виявлення активності було зафіксовано 33 %. Ці діти ніколи не виявляли підвищеної рухливості, взаємодіяли тільки зі значущими дорослими, не включаючись у взаємодію з однолітками, відмовлялися від спілкування та участі в іграх, надаючи перевагу спостереженням з боку, недостатньо виявляли жвавий інтерес до усього нового, рідко перебували у гарному настрої, постійно намагалися усамітнитися, при намаганні дорослих залучити до діяльності чинили опір, виявляли впертість, хлопчики демонстрували різкий негативізм, упертість, подекуди – агресивність, дівчатка – сльозливість та роздратованість.

Дітей із *середнім ступенем* виявлення активності було зафіксовано 25,5 %. Ці діти виявляли недостатню рухливість, взаємодіяли тільки зі значущими дорослими, рідко включалися у взаємодію з однолітками, часто відмовлялися від участі в іграх, а якщо і гралися, не виявляли активності, погоджуючись на другорядні ролі, виявляли інтерес до нового лише за умови додаткових стимулів, які йшли від дорослого, включалися у діяльність при залученні дорослим, поводити себе спокійно, часто прагнули усамітнитися, спілкувалися тихою, невиразною, неголосною мовою.

Дітей із *достатнім ступенем* виявлення активності було зафіксовано 13 %. Ці діти часто виявляли високу рухливість, готовність до взаємодії з дорослими, відносно легко включалися у взаємодію з однолітками, рідко відмовлялися від участі в іграх, в окремих випадках погоджувалися на другорядні ролі у грі, виявляли вибірковий інтерес до нового, були активними, включалися у цікаві для них види діяльності, виявляли агресію в разі відстоювання власних інтересів, поводити себе відносно спокійно, подекуди прагнули усамітнитися, часто вирізнялися швидким голосним мовленням та експресивною мімікою.

Як бачимо, *більшість старших дошкільників із неблагополучних сімей перебували на низькому та середньому рівні соціальної активності*. Отже, багаторазові спеціальні спостереження за особливостями поведінки дітей

неблагополучних сімей у різних ситуаціях показали, що сімейне неблагополуччя неминуче позначається на соціально-особистісній сфері дитини і її переживання змінюється в діапазоні від в'ялої депресії, апатії до різкого негативізму і агресії.

Другий показник соціально-комунікативного критерію – взаємодія здітьми та сприймання їх як партнерів по спілкуванню – діагностували за допомогою методики Н. Ключової "Прогулянка" (додаток Д).

Кількісні дані сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню подано у таблиці в 2.3.

Таблиця 2.3

Ступінь сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню (у %)

Ступінь сформованості сприйняття	Дітиз повних сімей		Дітиз неповних сімей	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Достатній	26,8 %	26,9 %	15,2 %	15,1 %
Середній	39,2 %	38,6 %	35,6 %	35,5 %
Низький	34,0 %	34,5 %	49,2 %	49,4 %

Отже, результати діагностування ступеня сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню за методикою "Прогулянка" показали, що 49,2 % дітей із неповних сімей ідентифікують себе як дитину, знехтувану групою, таку, яка не прагне спілкуватися з дітьми, відірвану від колективу. Таких дітей із неблагополучних сімей зафіксовано 34,0 %.

Також дітям пропонували для складання розповідей набір слів, які означали радісні та сумні події. Для розповідей про радісні події діти обирали ситуації із життя сім'ї: "Як я ходив із татом на стадіон" (Мишко із розлученої сім'ї), "Мені купили нову ляльку" (Олена – єдина донька

заможних батьків), "Мій день народження" (Олег), "Мама приїхала від бабусі" (Назар) та ін.

Також діти розповідали про сумні події з життя, тематику яких було класифіковано таким чином:

- про покарання в сім'ї ("сварять", "обзивають", "б'ють", "забирають подарунки", "не дозволяють гуляти на вулиці", "не дозволяють виходити з кімнати" тощо) – 63,1 %;

- про відмову дорослих виконати прохання дитини ("не купив мобілку, планшет, морозиво, солодку вату)", "тато не прийшов у дитячий садок на свято", "тато не прийшов до мене на день народження", "я просила купити цуценятко, а папа не дозволив" і т.д.) – 56 %;

- про різноманітні заборони, які діти вважають несправедливими (не дозволяють запрошувати друзів, дружити з кимось із дітей, дивитися телевізор, гратися на комп'ютері) – 55,9 %;

- про конфлікти в сім'ї ("коли мама з татом сваряться", "тато приходить п'яний і починає нас сварити", "мама говорить татові, що забере мене і поїде жити до іншого дяді", "тато сварить маму, бо вона пізно приходить з роботи", "тато свариться з бабусею", "мама не розмовляє з татом" – 52,5 %;

- про розлучення в сім'ї ("тато пішов до іншої тьоті", "тато з нами не живе", "мама не пускає до мене тата, а я так за ним скучив", "мама з татом розійшлися, а я живу з бабусею") – 35,3%;

- про хворобу близьких або їхню смерть ("тато хворий, тому він п'є горілку", "мама хворіє, тому тато пішов до іншої тьоті", "бабуся померла, а у мами не вистачає часу зі мною гратися") – 17,2 %.

Отже, причини порушень сімейних стосунків, на які вказали діти, засвідчують їх гостроту, підкреслюють втрату дитячої безпосередності, ранне дорослішання та негативний вплив на психоемоційну сферу дітей.

Третій показник соціально-комунікативного критерію – інтенсивність спілкування у сімейному та дитячому товаристві– діагностувався через

виявлення у дітей особливостей емоційного ставлення до себе, значущих дорослих та однолітків. Задля цього використовували методику "Різнокольорові будиночки", що дозволило з'ясувати вибірковість дитини у контактах з дорослими та однолітками(додатокЕ).

Методику проводили з дітьми із різних типів сімей: повних та неповних – і з'ясували, що більшість дітей із повних сімей обрали для себе центральний будиночок. Ці діти відчували позитивне ставлення до себе з боку сім'ї; зазвичай, вони вказували на велику дружну сім'ю, де наявний будиночок не тільки для мами і тата, але й для бабусі, тьоті та інших родичів, для яких не вистачило будиночків. Натомість, діти із неповних сімейне вибирали для себе центральних будиночків, що свідчить про їхню низьку самооцінку, тривожність, замкненість, яскраво виражену залежність від матері. Окремі діти говорили про себе: "Мама говорить, що я нічого не вмію", "Мама говорить, що я не слухаюся її" тощо. Ці діти завжди дуже емоційно неврівноважено реагували на зміну у звичній для них ситуації. Отже, результати діагностування показали, що для більшості дітей із повних сімей високий ступінь сприйняття себе узгоджується з доброзичливістю до людей, які їх оточують, та певною активністю у спілкуванні з дорослими та однолітками.

Третій критерій соціалізованості – соціально-діяльнісний – розкривався через показники: сформовані уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей; самооцінку взаємодії з дітьми та дорослими; адекватність форм співпраці і взаємодії в різних ситуаціях.

Ступінь сформованості уявлень дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей та батьківських функції діагностували через спостереження за іграми дітей у сім'ї. Дітям старшого дошкільного віку пропонували відтворити в ігровій формі внутрісімейну побутову взаємодію членів родини та їхнє функціонування у домашніх ситуаціях у грі "Моя сім'я".

Дані, які отримали від спостережень за іграми в сім'ю, показали якісні відмінності ігор дітей із повних і неповних сімей. Зокрема, діти з другої

групи сімей самі не вибирали сімейний сюжет, а при розподілі ролей ляльки виконували роль однолітків, сестер, братів, і навіть якщо ляльці відводили роль мами, то її поведінка, яка розігравалася дитиною, не була схожа на материнську.

Для виявлення другого показника соціально-діяльнісного критерію соціалізованості дітям пропонувалися *проблемні ситуації* "Як би ти вчинив?". Було помічено, що негативними емоціями діти ділилися з батьками одної з ними статі, натомість позитивні емоції з мамами готові розділити і хлопчики, і дівчатка. Це пояснюємо більшою емоційністю жінок, їхньою підвищеною чутливістю та емпатійністю.

Для продовження експерименту використали методику А. Кошелевої "Розпочни – продовж". Дитині пропонували продовжити розпочате дорослим речення. Усього таких пропонованих дитині речень було п'ять, але кожне повторювалося стільки разів, скільки членів сім'ї живуть з дитиною. Наприклад, "Ми дома з (називають члена сім'ї) ..." "Моя (називають члена сім'ї) найбільше любить...", "Моя (називають члена сім'ї) засмутиться, якщо...", "Моя (називають члена сім'ї) найбільше не любить, якщо...", "Моя (називають члена сім'ї) найбільше зрадіє, якщо ..."

Продовжуючи перше речення, діти з повних сімей називали різних членів родини – тата, маму, брата або сестру, бабусю. Діти з неповних сімей називали когось одного з батьків чи родичів або друзів.

Адекватність форм взаємодії дітей у різних (у тому числі і конфліктних) *ситуаціях* діагностували при виконанні завдання на вибір "Як би ти вчинив у конфліктній ситуації?".

Завдання "Як би ти вчинив у конфліктній ситуації?".

Варіанти вирішення конфлікту: уникнення загострення конфлікту, вплив словом, вплив силою, скарга дорослому, невирішений конфлікт.

Виявлено, що порушення поведінки – агресивність, конфліктність, неслухняність – притаманні дітям дошкільного віку, проте агресивні прояви (вербальна, фізична агресії, ворожість, роздратування) старших

дошкільників, які проживають у неповних сім'ях, варто розглядати як прийоми самозахисту від власних негативних почуттів (образи, провини, беззахисності, невпевненості, тривожності). На нашу думку, це підтверджує наше припущення про те, що вихованню та соціалізації таких дітей варто приділяти більше уваги для формування у них базових соціальних навичок, що не лише збагатить емоційний досвід, а й значно пом'якшить або навіть повністю усуне відхилення у їхньому соціально-емоційному та особистісному розвитку.

На основі комплексної оцінки соціалізованості старших дошкільників за окремими критеріями було *визначено три рівні соціалізованості дітей із неповних сімей*. Узагальнені дані рівнів соціалізованості подаємо в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл дітей із неповних сімей за рівнями соціалізованості (у %)

Рівні	Діти з неблагополучних сімей	
	ЕГ	КГ
Достатній рівень	18,6 %	19,3 %
Середній рівень	40,3 %	41,5 %
Низький рівень	41,1 %	39,2 %

Як засвідчують дані таблиці, до *достатнього рівня соціалізованості* зараховано 18,6 % (ЕГ) і 19,3 % (КГ) дошкільників із неповних сімей. Вони характеризуються стійким позитивним емоційним станом; життєрадісним світосприйняттям, високим рівнем емоційного відгуку, що сприяє розвитку комунікативних здібностей; низьким рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, відсутністю тривожності; проявами соціальної активності високого ступеня; достатнім ступенем сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню; прагненням до інтенсивного

спілкування у сімейному та дитячому оточенні, сформованими уявленнями про сімейні зв'язки та розподіл сімейних ролей; адекватною самооцінкою, сформованими соціальними нормами поведінки, адекватними формами взаємодії та умінням налагоджувати співпрацю і взаємодію в різних ситуаціях.

Діти із неповних сімей, яких зараховано до *середньогорівня соціалізованості*, характеризуються нестійким емоційним станом; високою емоційною вразливістю, невпевненістю у собі; невисоким рівнем емоційного відгуку, необхідністю надання допомоги у розвитку комунікативних здібностей; підвищеним рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, наявністю тривожності; проявами соціальної активності середнього ступеня; не завжди адекватним сприйняттям дитиною себе та партнерів по спілкуванню; вибіркоким ініціюванням взаємодії з дорослими та дітьми; прагненням до спілкування у сімейному оточенні, але уникненням взаємодії з дітьми й дорослими; характерний вияв як позитивних, так і негативних форм поведінки, несформовані уявлення про сімейні зв'язки та вузький репертуар соціальних ролей, які відображають функції членів сім'ї; адекватною самооцінкою, не завжди адекватними проявами взаєморозуміння та взаємопізнання у різних ситуаціях взаємодії. Таких дітей зафіксовано 40,3 % (ЕГ), 41,5 % (КГ).

Низький рівень соціалізованості виявили діти із неповних сімей, яким властиві емоційно негативний стан; песимістичне світосприйняття, емоційна залежність, відчуженість, знижений емоційний тонус, меншовартісність, невпевненість у собі, зосередженість на своїх недоліках, що не сприяє розвитку комунікативних здібностей; стан гострої тривоги і високої емоційної напруги, депресивні та астеничні прояви, вегетативні розлади, порушення сну; у таких дітей активність мала егоїстичну, індивідуалістичну спрямованість, яка виражалася у маніпулюванні дорослими; не завжди адекватне сприйняття себе та довкілля, вони важко налагоджують контакти з педагогом та однолітками, не знаходять партнерів по спілкуванню; для них

характерна конфліктність у поведінці, труднощі у спілкуванні, неспроможність знайти вихід із найпростішої ситуації. Дотримуються загальноприйнятих норм правил поведінки лише за умови контролю з боку дорослих, не керуються ними у власній поведінці в соціумі. Вимагають уваги, піклування, співчуття та захисту з боку дорослих, сприяння підвищенню впевненості в собі, формування позитивного ставлення до свого Я, навчання нормам поведінки та формування навичок емоційної культури. Таких дітей 41,1 % (ЕГ), 39,2 % (КГ).

Отримані результати дозволяють дійти висновку, що соціальна ситуація та неблагополуччя неповної сім'ї, негативно впливає на становлення особистості старшого дошкільника та процес його соціалізації. Серед негативних наслідків такої ситуації можна відзначити гнів на батьків, фобії та страхи, підвищену тривожність, порушення ідентифікації, самотність, замкнутість, відчуженість, виникнення або загострення психосоматичних порушень, агресивні прояви (вербальна, фізична агресія, роздратування), моделі асоціальної поведінки, де важливу частину займає низька самооцінка, депресія та порушення стосунків з однолітками, вередливість та істеричність поведінки, безпричинна впертість і негативізм, емоційна нестійкість. Усі ці порушення серйозно ускладнюють процес соціалізації дитини, її взаємини з довіллям. Окрім того, на тлі таких порушень легко виникають вторинні особистісні відхилення, які обумовлюють виникнення і закріплення асоціальних форм поведінки і типів спілкування, деформацію особистості в цілому.

Таким чином, отримані дані засвідчили наявність достатнього, середнього і низького рівнів соціалізованості дошкільників із неповних сімей, що дало змогу виявити форми, способи, методи компенсації негативного впливу негативною сімейною ситуацією через цілеспрямовану корекцію критеріїв соціалізованості та запровадження педагогічної підтримки соціалізації таких дітей дорослими з її реалізацією в навчально-виховному процесі дошкільного навчального закладу.

Висновки до другого розділу

Аналіз психолого-педагогічних досліджень дозволив дійти висновку, що соціальні характеристики дітей, що проживають у неповних сім'ях, засвідчують негативний характер його впливу на особистість дитини. Неблагополуччя неповної сім'ї звужує коло сімейного спілкування, обмежує можливості повноцінного функціонування сім'ї та неминуче впливає на соціалізацію дітей, неадекватне засвоєння ними статево-рольових стосунків і моделей поведінки.

Науковці виокремили два вектори негативних наслідків сімейного неблагополуччя неповної сім'ї для соціалізації дітей – короткострокові та довгострокові. Перший пов'язаний з особливостями реакції дітей на конфліктно-деструктивну атмосферу у родині. Довгостроковий вплив неблагополуччя неповної сім'ї на виховання та соціалізацію дитини.

У дослідженні з'ясовано, що *процес соціального розвитку дитини* – це складне явище, у процесі якого відбувається засвоєння нею соціально-моральних норм людської спільноти та постійне відкриття світу людей і власного світу, ствердження себе як соціального суб'єкта. *Процес соціалізації* відбувається у взаємодії дитини із соціальними інститутами у процесі набуття знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки. Для дитини дошкільного віку таким головним соціальним інститутом є сім'я.

Соціалізацію дітей у неповних сім'ях визначаємо як процес становлення дитячої особистості в депривованій системі соціальних взаємин членів такої сім'ї, яка пов'язана з її структурною неповноцінністю, деформацією особистісного та емоційного розвитку дитини, ускладненням процесу набуття соціального досвіду, що обумовлює соціально-емоційне неблагополуччя, домінування відчуженого ставлення до людей, провокує труднощі при входженні дитини в соціальне середовище.

Соціалізованість дитини старшого дошкільного віку визначаємо як інтегративне особистісне утворення, яке визначається рівнем її суб'єктивної

активності, соціально-емоційним ставленням до себе, членів родини та суспільного довкілля, соціальними моделями поведінки, особливостями різних соціальних позицій дитини у соціокультурному просторі.

У структурному плані соціалізованість дітей дошкільного віку є системним утворенням, що включає в себе такі критерії: *соціально-емоційний; соціально-комунікативний; соціально-діяльнісний*, кожен із яких характеризується відповідними показниками.

Результати проведеного діагностування показали, що більшість дітей з неблагополучних сімей мають *середній та низький рівень соціалізованості*. Отже, отримані результати дозволяють дійти висновку, що ситуація неблагополучної сім'ї, яка є поширеною у суспільстві, негативно впливає на становлення особистості дошкільника та процес його соціалізації і вимагає відповідної педагогічної підтримки.

РОЗДІЛ III. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї

3.1. Педагогічна підтримка процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях

Змінити соціальну ситуацію розвитку дітей, які мають негативний життєвий досвід, негативну оцінку себе і своїх можливостей, відчули на собі нестачу любові і турботи з боку батьків, мають наслідки різного виду депривацій тощо, – складно. Це потребує від дорослих особливих знань, володіння специфічними методами і прийомами, вимагає особливої організації соціального середовища, яке поєднує декількох спеціалістів різного профілю і дозволяє виявляти, визначати і вирішувати проблеми таких дітей, які потребують *педагогічної підтримки з боку фахівців*.

Дослідники Н. Михайлова та С. Юсфін вважають, що *"педагогічна підтримка"* – це швидше навчання дитини не лише самостійно діяти в умовах "пожежі", але і насамперед – діяти профілактично. Відомо, що там, де існує ефективна профілактика проблем, реакція людей на проблему, що раптово з'явилася, більш усвідомлена, в усякому разі, менш панічна"[32]. Педагогічна підтримка спрямована на розвиток самостійності дитини, але при цьому страхує її від ситуацій "хронічної, стійкої" невпевненості в собі і у своїх можливостях бути успішною. Успіх – це той емоційний стан, який закріплює в дитині впевненість у своїх силах [32, с.107]. У змісті концепції соціально-педагогічної роботи з сім'єю І. Трубавіна виділяє педагогічну підтримку сім'ї як одну з технологій реалізації соціально-педагогічної роботи, що має на меті "не допустити розпаду сім'ї, поглиблення її кризи". На її думку, підтримка має передбачати, з одного боку, дії, спрямовані на збереження цілісності сім'ї, а з іншого, заходи, щодо подолання

неможливості сім'ї самостійно функціонувати в суспільстві та вирішувати власні проблеми (що саме і призводить до її кризи) [54, с. 91–94].

Педагогічна підтримка є багатоаспектним поняттям: це особлива сфера педагогічної діяльності; процес спільного з дитиною визначення її інтересів та шляхів подолання проблем; спосіб організації педагогічної взаємодії педагога та дитини; принцип дії в педагогічному процесі; форма консультування дитини педагогом; педагогічна діяльність, яка забезпечує процеси становлення індивідуальності людини; превентивна і оперативна допомога у вирішенні індивідуальних проблем, які пов'язані з фізичним і психічним здоров'ям, успіхами у навчанні, спілкуванням із дорослими та однолітками, життєвим самовизнанням; особливий вид взаємодії, який сприяє подоланню труднощів девіантної поведінки; супровід дитини; взаємодія вихователя і вихованця, спрямована на організацію простору у навчанні та вихованні тощо.

Соціально-педагогічна підтримка визначається як соціально-педагогічна діяльність, спрямована на виявлення, визначення та вирішення проблем дитини з метою реалізації та захисту її прав на повноцінний розвиток та освіту [10, с. 96].

Соціально-педагогічна підтримка, на думку Н. Михайлової, це діяльність педагога із надання превентивної й оперативної допомоги дітям (сім'ям) у вирішенні їхніх соціально-педагогічних проблем у середовищі життєдіяльності; цілеспрямована діяльність соціального педагога, спрямована на створення умов і забезпечення найбільш цілеспрямованої допомоги, підтримки дітям (сім'ї, батькам), стимулювання усвідомлення проблеми, що виникла, способу її подолання, а також прагнення до самостійності і самоактивності в цьому [32, с. 20].

За визначенням С. Бадер, *педагогічна підтримка* становить вид діяльності спеціалістів освітньої галузі, яка ґрунтується на ідеях особистісно зорієнтованої парадигми виховання, принципах гуманізму та дитиноцентризму, потребує професійної компетентності та творчого підходу

до власної діяльності; здійснюється через сукупність послідовних взаємозумовлених дій, спрямованих на визначення проблем дітей, пошук шляхів їх подолання з метою активізації особистісного потенціалу дитини для самостійного подолання нею труднощів, які виникають у процесі життєдіяльності. Розкриваючи поняття "педагогічна підтримка соціалізації особистості", дослідниця тлумачить його як "надання дозованої допомоги та підтримки особистості на шляху до її самовизначення, саморозвитку та самореалізації"[2].

У дослідженні процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях *педагогічну підтримку* розуміємо як цілеспрямовану, спроектовану, упорядковану і планомірно реалізовану сукупність дій з реалізації фахівцями ЗДО певних методів, засобів і прийомів, спрямованих на попередження, подолання або зниження інтенсивності у дітей старшого дошкільного віку переживань, пов'язаних із неблагополуччям неповної сім'ї, на засадах взаємодії усіх суб'єктів освітнього процесу.

Педагогічна підтримка процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях має будуватись на *засадах взаємодії* вихователів дошкільного навчального закладу, практичного психолога, соціального педагога (за наявності), батьків та дитини чи групи дітей з використанням певних форм, методів, засобів роботи, спрямованих на подолання негативних наслідків розлучення батьків з метою ефективної соціалізації особистості дитини.

Мета педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей – виправлення відхилень у процесі соціалізації дошкільників за рахунок цілеспрямованої допомоги дітям та їхнім самотнім матерям з метою підтримки соціально-особистісного розвитку дитини задля її подальшої успішної соціалізації.

Реалізація педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку в неповних сім'ях набуває ефективності у разі дотримання таких *педагогічних умов*:

- виявлення та врахування актуальних проблем у соціалізації дітей, які виховуються у неповних сім'ях;

- діяльності вихователя, спрямованої на гармонізацію внутрішньосімейних стосунків і створення комфортної психологічної атмосфери, у якій виховується і соціалізується дитина;

Тож, ***педагогічна підтримка процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку в неповних сім'ях передбачала:***

- розробку та запровадження освітнього процесу закладів дошкільної освіти програми педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку із неповних сімей "Мій гармонійний соціально-емоційний світ" (додаток Є);

- розробку та запровадження програми "Допомога батькам з неповних та неблагополучних сімей" для надання своєчасної допомоги у вихованні та соціалізації дітей (додаток Ж);

- розробку методичних семінарів для вихователів щодо виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неповній та неблагополучній сім'ї (додаток З).

Можливість запровадити систему роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей та перевірити її в процесі експериментальної роботи здійснювалась шляхом реалізації основних її етапів, а саме: *організаційно-підготовчого, діагностично-пошукового, корекційно-соціалізаційного, аналітичного.*

Перший етап – *організаційно-підготовчий* – передбачав вивчення проблем соціалізації дітей старшого дошкільного віку, зокрема, через проведення опитування серед вихователів закладів дошкільної освіти, практичних психологів; анкетування батьків дітей старшого дошкільного віку з метою з'ясування труднощів, з якими зустрічаються вони та їхні діти у процесі соціалізації. Передбачено, що процес соціалізації дітей у неповних сім'ях буде ефективним, якщо здійснюватиметься на основі реалізації педагогічної підтримки та забезпечуватися такими соціально-педагогічними

умовами: виявлення та врахування актуальних проблем у соціалізації дітей, які виховуються у неповних сім'ях; діяльності вихователя, спрямованої на гармонізацію внутрісімейних стосунків і створення комфортної психологічної атмосфери, у якій виховується і соціалізується дитина.

Провідними засобами реалізації педагогічної підтримки визначено: програму педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей із неповних сімей **"Мій гармонійний соціально-емоційний світ"**, програму **"Допомога батькам з неповних сімей"** для надання своєчасної допомоги у вихованні та соціалізації дітей; застосування методичних рекомендацій вихователя щодо поліпшення соціалізації дітей з негативними проявами у поведінці. Наступний етап педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку із неповних сімей – *діагностично-пошуковий* – передбачав виявлення рівнів соціалізованості дітей старшого дошкільного віку на основі розроблених критеріїв і показників за допомогою дібраних та розроблених діагностичних методик. Здійснювався за такими *напрямами*:

1) психолого-педагогічне обстеження дітей із неповних сімей: визначення умов розвитку дітей у сім'ях та рівня їхньої соціалізованості; виявлення відхилень у процесі соціалізації дитини; виявлення потенційних можливостей соціального розвитку дитини.

2) соціально-психологічне вивчення сім'ї – передбачав: вивчення психологічних особливостей батьків і батьківсько-дитячих стосунків; з'ясування рівня виховної і педагогічної компетентності батьків з неповних сімей; вивчення соціального оточення сім'ї. На основі отриманих результатів була передбачена спільна робота практичних психологів з вихователями дошкільних навчальних закладів з метою формування їхньої готовності до реалізації педагогічної підтримки дітей; формувалися групи дітей для подальшої роботи, де передбачалася реалізація розроблених програм.

Третій етап – *корекційно-соціалізаційний* – передбачав безпосередню комплексну корекційно-розвивальну роботу фахівців закладу дошкільної освіти з дітьми та їхніми батьками за розробленими програмами. Ключовим

засобом реалізації зазначеного етапу педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку неблагополучних сім'ях, стала розроблена *програма роботи з дітьми "Мій гармонійний соціально-емоційний світ" та програма "Допомога батькам з неповних сімей", спрямована на відновлення психо-емоційного клімату у такій сім'ї.*

Корекційно-розвивальна робота з дітьми в межах окресленої програми передбачала корекцію негативного ставлення дитини до дорослих і подолання негативних емоцій, викликаних внутрішнім конфліктом, залежить від типу емоційних порушень дитини та набутого нею індивідуального досвіду. Бідність соціального досвіду, поведінки дитини, обмеженість її уявлення про людей, їхні почуття, взаємини та взаємодію не дозволяють дитині перебудувати емоційне ставлення до людей. У зв'язку з цим організували роботу з дітьми, які мають незначні емоційні та поведінкові розлади; роботу спрямовували на вироблення у дітей елементарного чуття меж щодо соціально прийнятної та припустимої поведінки; формування уявлень щодо негативного та позитивного досвіду людської поведінки щодо самої себе та інших людей; виховання почуття відповідальності за свої вчинки, усвідомлення себе у світі інших людей, розуміння власних можливостей.

Програма "Допомога батькам з неповних сімей" спрямовувалася на відновлення психо-емоційного клімату у стосунках між батьками, передбачала навчання батьків методам і прийомам взаємодії з дитиною, надання психологічної підтримки та допомоги родині, визначення подальшого розвивального маршруту, відповідно до потреб і можливостей дитини, консультування з реалізації індивідуальної програми своєї дитини, консультування з проблем сімейного виховання, формування виховної і педагогічної компетентності батьків.

Четвертий етап – *аналітичний* – на основі діагностичного інструментарію, який використовувався під час констатувального етапу експерименту, визначалася успішність роботи на попередньому етапі,

аналізувалися та оцінювалися дані, отримані у ході повторного діагностування, і зроблено висновки щодо ефективності запропонованої технології педагогічної підтримки соціалізації старших дошкільників.

Суб'єктами системи роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дошкільників є: діти старшого дошкільного віку, вихователі, батьки, практичний психолог, соціальний педагог (якщо такий працює у ЗДО).

Таким чином, визначені педагогічні умови та розроблена система роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей із неблагополучних сімей, як ми передбачаємо, дозволять більш ефективно здійснювати процес соціалізації старших дошкільників, забезпечення, збереження і зміцнення фізичного, психологічного, морального здоров'я особистості; створення сприятливих умов для розвитку здібностей і реалізації можливостей дитини; надання комплексної соціально-психолого-педагогічної допомоги і підтримки, зокрема, допоможе підтримувати найбільш незахищені верстви населення – дітей із неблагополучних сімей. Перевірка визначених соціально-педагогічних умов та ефективності педагогічної підтримки буде детально описана у наступному підрозділі дисертаційної роботи.

3.2. Реалізація експериментальної роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку в неблагополучній сім'ї

Упровадження системи роботи з педагогічної підтримки на формульованому етапі дослідження, було спрямоване на вдосконалення процесу соціалізації старших дошкільників через взаємодію вихователів, практичних психологів, батьків та дітей старшого віку із неповних сімей.

Варто підкреслити, що ключовою фігурою реалізації педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей із неблагополучних сімей став

вихователь закладу дошкільної освіти, який узгоджував діяльність усіх суб'єктів освітнього процесу та забезпечував взаємодію фахівців ЗДО, зокрема, психолога, батьків та дітей старшого віку із неблагополучних сімей. Тому, насамперед, було проведено роботу з вихователями, які брали участь в експерименті. Для них було організовано педагогічний семінар на тему: *"Соціалізація дітей із неповних сімей"*, спрямований на підвищення їхньої професійної компетентності в роботі з дітьми та їхніми батьками. Робота семінару дозволила педагогам поповнити та поглибити свої знання щодо особливостей процесу соціалізації дітей загалом та відхилень у процесі соціалізації дітей, які проживають у неповних сім'ях зокрема; підвищити власну педагогічну компетентність, ознайомитися з особливостями педагогічної підтримки та запропонованими програмами для дітей *"Мій гармонійний соціально-емоційний світ"* та їхніх батьків *"Допомога батькам з неблагополучних та неповних сімей"*.

Робота з вихователями здійснювалась таким чином:

– проведення низки занять в межах семінару для вихователів, побудованих за принципом тренінгу. У проведенні занять із педагогами комбінували лекційні форми й активні форми взаємодії (елементи тренінгу, дискусії, обмін досвідом, педагогічні читання, майстер-класи);

– надання методичних рекомендацій для вихователів з метою виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неповній та неблагополучній сім'ї(додаток І).

Серед тем занять, які були запропоновані вихователям, були такі: *"Портрет дитини, яка проживає у неповній сім'ї"*, *"Діти з неповної сім'ї. Які вони?"*, *"Соціалізація дітей із неповних сімей: труднощі й відхилення"*, *"Спілкування у неповній сім'ї"*.

Наведемо приклад варіантів завдань, які були запропоновані вихователям під час проведення семінарів.

Завдання до теми "Портрет дитини, яка проживає у неповній сім'ї". Вправа була спрямована на уточнення й узагальнення емоційно-

психологічного стану дитини з неповної сім'ї. Під час її виконання педагоги об'єднувалися у 3–4 підгрупи. Кожна підгрупа отримувала картку "Портрет дитини, яка проживає у неповній сім'ї", на якій були перераховані емоційні особливості таких дітей, а також вказані ті, які не властиві їм. Учасники підгруп спільно вибирали ті риси, які, на їхній погляд, дійсно властиві таким дітям. Іноді вихователі доповнювали цей список іншими рисами.

Таким чином, складався портрет дитини з неповної сім'ї. Потім кожна підгрупа зачитувала складену характеристику, після чого проводилося обговорення і малювався загальний портрет такого дошкільника.

Методичні рекомендації для вихователів закладів дошкільної освіти, змістовий матеріал для семінарів з метою виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неповній сім'ї, подолання переживань дітей старшого дошкільного віку з неповної сім'ї були розроблені на основі узагальнення наукових джерел А. Богущ, Н. Гавриш, С. Курінної, І. Рогальської [11], Ю. Косенко [27], Є. Лютової, Г. Моніної [31], М. Панфілової [40], Л. Стреж [48] та у ході бесід з вихователями, а також завдяки власним спостереженням упродовж дослідження.

Отже, підвищення рівня соціально-професійної компетентності вихователів відобразилося на роботі із сім'ями вихованців, унаслідок чого консультування і взаємодія з батьками здійснювалися на високому результативному рівні. Важливим завданням також була підготовка вихователів до запровадження програми педагогічної підтримки дітей "Мій гармонійний соціально-емоційний світ", метою якої було забезпечення профілактики дисгармоній соціального розвитку дітей і корекція несприятливих ліній розвитку їхньої емоційно-поведінкової сфери. Програма базувалася на циклі розроблених корекційно-розвивальних занять, об'єднаних певною тематикою.

Для впровадження програми педагогічної підтримки було створено експериментальну (30 осіб) та контрольну (30 осіб) групи дітей старшого дошкільного віку. *Розроблена програма "Мій гармонійний соціально-*

емоційний світ" спрямована на підтримку дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неповних та неблагополучних сім'ях, а також профілактику порушень емоційно-поведінкової сфери.

Програма педагогічної підтримки процесу соціалізації дошкільників передбачала використання психогімнастики, арттерапії, казкотерапії, ігротерапії. Урахування положень арттерапії (В. Мухина [34], Т. Смирнова [46]), казкотерапії (Т. Зінкевич-Євстигнєєва [19]), ігротерапії (А. Долгова [12], Є. Лютова, Г. Моніна [31], М. Панфілова [40]), психогімнастики (Є. Лютова, Г. Моніна [31]) сприяло збільшенню арсеналу методик і сприяло корекції особистості дітей старшого дошкільного віку із сімей розлучених батьків на рівні емоційної та поведінкової сфер.

У дошкільному віці частіше використовується малюнок терапія, казкотерапія, музична терапія, які є найбільш ефективними напрямками при роботі з емоційною сферою дітей. *Ігрова діяльність і малювання* є тими видами діяльності, які сприяють практичному освоєнню реального соціального простору: у символічних діях і заміщеннях дитина програє колізії відносин людей, символічно ідентифікуючись і відокремлюючись від персонажів, яких вона вводить в ігрові та образотворчі сюжети [31, 33].

Дослідники дитячого малюнка підкреслюють, що малюнок є свого роду розповіддю про те, що в ньому зображується, і суттєво не відрізняється від словесної розповіді. Це розповідь, виконана в образній формі, яку необхідно вміти прочитати. У своїх малюнках дитина зображує фантастичні елементи, що є вираженням рівня її бачення багатьох людських проблем, а отже, її взаємини із собою, родиною і довколишнім світом [51].

Проективний малюнок допомагає отримати додаткову інформацію про проблеми дитини. Для проективного малюнка якість не має суттєвого значення, дитина отримує аркуш паперу, олівець (або набір кольорових олівців), гумку і малює на запропоновану тему. Використовуються також вільні теми, коли дитина може сама обрати, що буде малювати. У проективному малюнку знаходять своє відображення безпосередне

сприйняття дитиною тієї чи іншої ситуації, різні переживання, які часто не усвідомлюються та не вербалізуються [21].

Малювання дитини прямо і безпосередньо пов'язане з грою, вплетене у гру, є розвитком сюжету і продовженням самої гри. Специфічною особливістю арттерапії є особистість дитини, а не група в цілому. Винятком є випадки згуртування групи, оптимізація міжособистісних стосунків, підвищення комунікативної компетентності дитини [21, с. 187].

Різноманітні матеріали *ігрової та образотворчої діяльності*, які використовувалися в роботі, ставали для дитини засобом психологічного захисту, до якого вона вдається, переживаючи стан дистресу. Це обумовлено їх можливістю "утримувати" переживання, не даючи їм "вилитися" назовні у поведінці, а також їх здатністю "дистанціювати" переживання, забезпечувати їх усвідомлення за рахунок механізму проєкції і досягати з його допомогою більш високого ступеня самоконтролю [22, с. 21].

Терапія образотворчим мистецтвом слугувала допоміжним методом разом із музичною, танцювальною терапією, пантомімою тощо і використовувалася для підтримки особистості, яка опинилася у складній життєвій ситуації.

Казкотерапія – один із видів арттерапії, що застосовувалася у роботі з дошкільниками, які мають емоційні та поведінкові проблеми. Казка допомагала дошкільникам розвинути емоційність, моральність, досягнути світ людських стосунків, розрізнити добро і зло. Дитина, ідентифікуючи себе з персонажем, набувала нового досвіду у вирішенні різних проблем, пошуках виходу з найскладніших ситуацій [21, с. 187]. Одним із перших серед основних напрямів використання казки Н. Гавриш виділила соціалізаційний. Дослідниця вважає, що важливо спонукати дітей розглядати казковий сюжет як соціальну ситуацію, орієнтування в якій дає змогу навчитися адекватно діяти в реальному житті. Для реалізації соціалізаційного напрямку особливого значення набувають такі форми роботи із дошкільниками, як бесіди за змістом казкових творів; звернення до власного досвіду дітей; розігрування

проблемних ситуацій та уявних діалогів казкових персонажів; проведення полілогів; стимулювання ігрової діяльності на основі казкових творів [9, с. 4–6].

Ігрова терапія є методом психотерапевтичного впливу на дітей і дорослих з використанням гри [22]. Діти природним шляхом розвивають свій емоційний світ і виражають його залежно від віку в активній, частково вербальній формі – грі. Гра народжується у внутрішньому житті дитини і головним чином виражає серйозні конфлікти і способи захисту.

На думку науковців, існують деякі особливості дитячої психіки, які роблять застосування ігрових методів найбільш вдалим для роботи з дітьми. Одна з особливостей полягає в тому, що діти в багатьох випадках відчують труднощі у вербальному описі своїх переживань. Невербальна експресія з використанням різноманітних предметів ігрової діяльності, а також конструктивних і пластичних матеріалів для них більш природна, що може бути у нагоді, якщо дитина також має певні мовні порушення. Окрім того, діти більш спонтанні і менш здатні до рефлексії своїх почуттів і дій, ніж дорослі. Їх переживання проявляються в ігровій діяльності безпосередніше, не проходячи "цензуру" свідомості [22, с. 19]. *Психогімнастика* – одна із форм психотерапії, при якій взаємодія полягає у руховій експресії, міміці, пантомімі. Вправи спрямовані на досягнення двох цілей: зменшення напруження і скорочення емоційної дистанції учасників групи, а також відпрацювання навичок виражати почуття, бажання, – свої та іншої людини [52, с. 69]. Ефект використання психогімнастики полягає в тому, що виконання невербальних завдань сприяє скороченню психологічної дистанції між учасниками, зменшенню напруги, зняттю страхів, розвитку чутливості, власної рухової активності та рухової активності інших дітей, формуванню та розвитку здатності виражати свої почуття.

Для надання педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповнихсім'яхвикористовували форми

індивідуальні (робота з конкретною дитиною) та групові (робота з невеликою групою дітей зі схожими проблемами).

Індивідуальна робота була спрямована на формування якісно інших взаємин дитини з батьками, розуміння труднощів інших членів родини, на компенсацію членам сім'ї відсутнього досвіду позитивного ставлення до інших людей, якого бракує, зокрема, у неблагополучних сім'ях. Індивідуальна робота підтримувала позитивні якості особистості дитини, допомагала їй усвідомити свою індивідуальність, навчитися керувати своєю поведінкою, емоціями, адекватно оцінювати власні сильні та корегувати слабкі сторони. Ефективність групової роботи полягає в тому, що вона допомагає дитині усвідомити власне "Я"; підвищити самооцінку і розвинути потенційні можливості; дозволяє засвоїти нові ролі; відреагувати на внутрішні конфлікти, страхи, агресивні тенденції, зменшити неспокій і почуття провини; допомагає дитині стати більш відповідальною у своїх діях та вчинках; допомагає розвинути внутрішнє джерело оцінки і набути віру у себе.

Групова робота у взаємодії з індивідуальною збагачувала і додавала терапевтичного впливу, дозволяла дитині поглянути на себе очима інших, скорегувати негативні прояви поведінки. Науковці стверджують, що група надає можливість для встановлення багатосторонніх відносин, що неможливо при індивідуальній терапії.

Цінність корекційно-соціалізаційного етапу роботи ми вбачали в тому, щоб учасники програми отримали від занять емоційне задоволення та змінили емоційний баланс у цілому в бік позитивних емоцій та переживань, глибше зрозуміли себе та інших. Використання широкого кола методик сприяло активній участі дітей старшого дошкільного віку у роботі.

Методики, включені до корекційного етапу програми педагогічної підтримки соціалізації дітеймодифікованіта запозичені намиу таких педагогів та психологів, як: Є. Лютова, Г. Моніна [31], М. Панфілова [40]. Детально вони подаються у додатках.

Під час індивідуальної та групової роботи старшим дошкільникам пропонувалася *набір вправ та етюдів*, спрямованих на вербалізацію думок щодо стосунків у рідні, ставлення до себе та батьків; на усвідомлення подій у житті дитини у зв'язку із сімейним неблагополуччям; на розвиток розуміння, вираження й усвідомлення власних почуттів та почуттів інших людей; на розширення можливостей самопізнання і самовираження тощо.

Характеризуючи формування особистості дитини старшого дошкільного віку в умовах сімейного неблагополуччя, доходимо висновку, що вони негативно впливають на дитину. Так, нами було запропоновано вправи, які б *допомогли дитині зрозуміти себе, власні емоції, стосунки з батьками(додатокК)*.

Критичне ставлення до оцінок дорослого у дошкільника формується у старшому віці, що допомагає йому протистояти у випадку негативного, руйнівного їх впливу на розвиток особистості. Нами було запропоновано *вправи, виконання яких передбачало, по-перше, розвиток комунікативних умінь дітей*, оскільки у процесі спілкування дошкільників з однолітками та дорослими виникають передумови формування адекватної самооцінки. По-друге, ми мали на меті *дати можливість дитині усвідомити, проговорити свої позитивні риси, підвищити значущість, розвинути у неї позитивний "образ Я"*.

Благополуччя у сім'ї поступово "запускає" механізми саморегуляції поведінки у старшого дошкільника. Розлучення батьків особливо негативно впливає на дітей, які мають нервово-психічні порушення. Діти реагують на ситуацію, яка склалася у сім'ї, невротичними реакціями, які з часом переростають у невротичний стан.

Навчання дітей прийомам саморозслаблення у дітей з проявами збудливості, агресивності, страху, істеричних реакцій допоможуть дітям контролювати свої вчинки, мовлення, зосереджуватися на тому, що говорить співрозмовник. При навчанні дітей ауторелаксації використовуються музичні записи співу птахів, шум моря тощо. Таким чином, дітям дається

можливість відчутти, що внутрішня напруга може змінитися приємним розслабленням, спокійним станом, який необхідний для встановлення нормальних відносин з оточуючими. Так, у роботі нам допомогли *вправи на релаксацію*.

Передбачені програмою педагогічної підтримки соціалізації дітей групові заняття пропонувалися з таких тем: "Наші емоції", "Емоційне реагування", "Мій внутрішній світ", "Наші вчинки – наше обличчя", "Я – різний", "Завжди Говори!". На першому груповому занятті педагогом було запропоновано ряд правил, які протягом проведення корекційної роботи постійно нагадувалися учасникам.

Отже, програма педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку *"Мій гармонійний соціально-емоційний світ"* була розроблена з метою зменшення негативних переживань та корекцію зовнішньої поведінки, зміну сприймання дитиною себе та інтерпретації нею довколишньої дійсності.

На формульовальному етапі також було передбачено роботу з батьками з неповних сімей, яка передбачала реалізацію таких завдань: організувати та спланувати індивідуальну роботу з батьками, групову роботу з батьками і дітьми; сприяти становленню батьківської компетентності щодо особливостей виховання дітей старшого дошкільного віку; сприяти навичкам конструктивної взаємодії батьків з дітьми; переключити увагу дорослого з фіксації на негативній поведінці дитини на власні неконтрольовані негативні емоційні стани; формувати у батьків відповідальне ставлення до виховання психічно здорової дитини.

Частота зустрічей з батьками для індивідуальної роботи була розрахована на 4 тижні, тривалістю до 40–60 хвилин. Спільна робота з батьками і дітьми була розрахована на 7 тижнів, тривалістю 40 хвилин.

Таким чином, реалізація експериментальної роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей із неблагополучних сімей, спрямованої на вдосконалення процесу соціалізації старших дошкільників, підвищення

рівня їхньої соціалізованості, проходила у тісній співпраці вихователів дошкільних закладів, батьків та дітей, практичного психолога. Робота зі старшими дошкільниками передбачала індивідуальні та групові зустрічі, спільну роботу з батьками. Просвітницька робота з вихователями здійснювалася під час семінарів, їм надавалися методичні рекомендації з метою виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неповній та неблагополучній сім'ї. Робота з батьками носила переважно індивідуальний характер і була спрямована на підвищення їхньої психолого-педагогічної компетентності, розуміння емоційного стану старших дошкільників, які проживають в умовах неблагополуччя неповної сім'ї.

3.3. Аналіз ефективності дослідно-експериментальної роботи

Після завершення формувального етапу дослідно-експериментальної роботи проводилися контрольні зрізи, методика проведення яких була аналогічною до методики констатувального етапу експерименту. Для оцінки ефективності педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей ураховувалися кількісні та якісні зміни, які відбивалися на зміні рівня соціалізації дітей із таких сімей.

Діагностичні зрізи здійснювалися за кожним показником відповідно до завдань констатувального експерименту, що дозволило отримати наступні результати.

Проведений на констатувальному етапі зріз показав, що до достатнього рівня соціалізованості зараховано 18,6 % старших дошкільників ЕГ та 19,3 % КГ; до середнього рівня соціалізованості зараховано 40,3 % старших дошкільників ЕГ і 41,5 % КГ, з низьким рівнем соціалізованості зафіксовано 41,1 % старших дошкільників ЕГ і 39,2 % КГ.

Після експериментальної роботи в експериментальних групах відбулося суттєве зниження кількості тих дітей, у кого зафіксували низький рівень соціалізованості, і одночасне зростання достатнього рівня та

середнього рівня соціалізованості старших дошкільників, які виховуються в неповних сім'ях.

Порівняльні кількісні дані рівнів соціалізованості старших дошкільників із неповних сімей контрольних та експериментальних груп відображено в таблиці 3.1.

Результати, наведені в таблиці 3.1, засвідчують кількісні зміни рівнів соціалізованості старших дошкільників як в експериментальних, так і в контрольних групах. Так, в експериментальній групі під час контрольного зрізу дітей з достатнім рівнем соціалізованості було виявлено 35,6 % (за констатації – 18,6 %); середній рівень соціалізованості продемонстрували 46,3 % (було 40,3 %), на низькому рівні соціалізованості було зафіксовано 18,1 % дітей (за констатації їх було 41,1 %). Відтак, результати, одержані у процесі проведення контрольного зрізу, засвідчили, що в експериментальній групі, де запроваджувалася розроблена нами система роботи з педагогічної підтримки соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях, сталися суттєві позитивні зміни в рівнях соціалізації.

Таблиця 3.1

Динаміка рівнів соціалізованості старших дошкільників у неповних сім'ях за результатами констатувального та формувального етапів експерименту (у %)

Рівні соціалізованості	Контрольна група			Експериментальна група		
	Констатувальний зріз	Прикінцевий зріз	Динаміка	Констатувальний зріз	Прикінцевий зріз	Динаміка
Достатній	19,3 %	22,3 %	+3,0	18,6 %	35,6 %	+17,0
Середній	41,5 %	45,0 %	+3,5	40,3 %	46,3 %	+6,0
Низький	39,2 %	32,7 %	-6,5	41,1 %	18,1 %	-13,0

Однак позитивна динаміка рівнів соціалізованості старших дошкільників, які виховуються в неповних сім'ях, була статистично значуща тільки в експериментальних групах.

Таким чином, збільшення кількості дітей з достатнім рівнем соціалізації в експериментальних групах становило 17 %, а зменшення кількості дітей з низьким рівнем соціалізованості в таких групах становило 13 %, натомість у контрольних групах кількість таких дітей збільшилась на 3,5 %, а також збільшилась кількість дітей з достатнім рівнем на 3,0 %.

Отже, відмінність одержаних результатів у контрольній та експериментальній групах істотна та є наслідком реалізації системи роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей дошкільного віку з неповних сімей.

Як засвідчують дані таблиці, відсоток старших дошкільників з достатнім рівнем соціалізованості після формувального етапу експерименту, під час якого реалізовувалася робота з педагогічним колективом, дітьми та їх батьками, збільшився на 17,0 %, із середнім рівнем соціалізованості – збільшився на 6,0 %, відповідно, зменшилась кількість дітей із низьким рівнем соціалізованості – на 13,0 %.

Отримані порівняльні дані доводять, що реалізація педагогічних умов, а саме: виявлення та врахування актуальних проблем у соціалізації дітей, які виховуються у неповних сім'ях; відповідної діяльності вихователя, спрямованої на гармонізацію внутрісімейних стосунків і створення комфортної психологічної атмосфери, у якій виховується і соціалізується дитина – сприяла досягненню позитивної динаміки в соціалізованості старших дошкільників із неповних сімей і забезпечила дітям з експериментальних груп більш якісний результат, ніж із контрольних.

Зазначимо, що експериментальна робота, зокрема, діяльність вихователя як провідного суб'єкта соціалізації дитини, сприяла зміні її емоційного стану, формуванню комунікативних здібностей дітей, підвищенню самооцінки, зміні ставлення до себе, адекватному

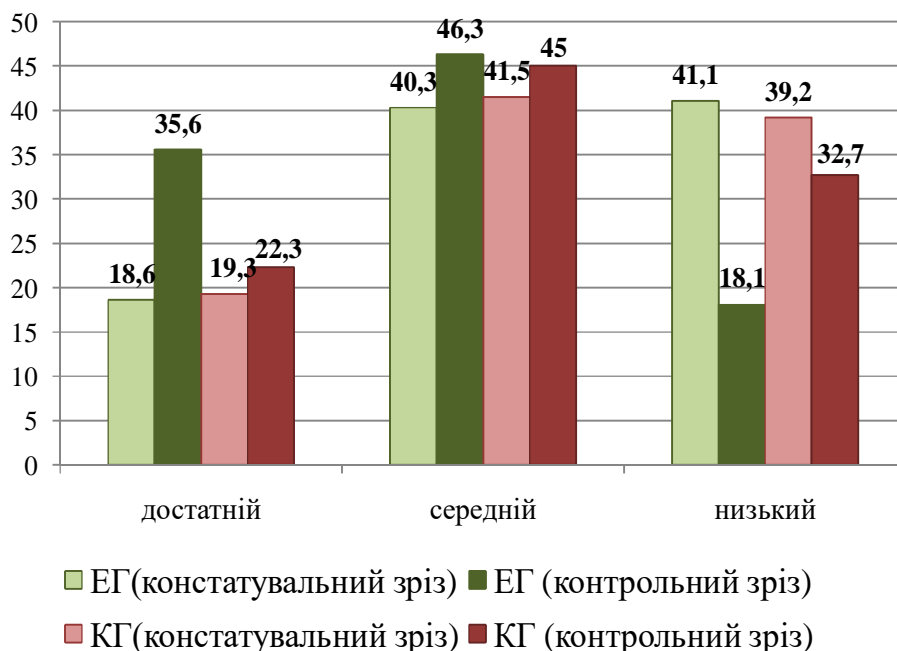
сприйняття себе та партнерів по спілкуванню, формованню соціальних норм поведінки тощо.

Очевидно, що робота з батьками посприяла зниженню переживань дітьми емоційних проблем. Водночас, варто зважати на те, що покращення емоційного самопочуття дошкільників, як у хлопчиків, так і у дівчаток, які виховуються у неблагополучній сім'ї, вимагає постійної уваги дорослих.

При повторному використанні методики за опитувальним аркушем Н. Артюхіної, А. Щетиніної "Емоційний стан", було зафіксовано збільшення кількості відповідей, які фіксували їхнє емоційне благополуччя. Також збільшилася кількість дітей з відносно емоційним благополуччям. У таких дітей спостерігалася більш спокійна поведінка, прояви деструктивної агресії спостерігалися зрідка. У результаті реалізації програми педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку змінилися також особистісні прояви дітей з неповних сімей, зокрема, прояви депресивного характеру, порушення поведінки, вегетативні розлади, нормалізувався сон, помітна тенденція до зниження тривожності. Проте частина дітей продовжувала потребувати допомоги.

Таким чином, можна дійти висновку, що запровадження розробленої нами системи роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку сприяло підвищенню рівня соціалізованості дітей у неповних сім'ях.

Загальні результати рівнів соціалізованості старших дошкільників у неповних сім'ях після проведеної у ході формувального експерименту роботи представлено на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Динаміка рівнів соціалізованості у старших дошкільників у неповних сім'ях з експериментальних та контрольних груп (%)

Отже, достатній рівень соціалізованості у старших дошкільників в експериментальній групі збільшився на 17 %; середній рівень соціалізованості збільшився на 6 %; низький рівень соціалізованості зменшився на 13 %.

Достатній рівень соціалізованості у старших дошкільників у контрольній групі збільшився на 3 %; середній рівень соціалізованості збільшився на 3,5 %; низький рівень соціалізованості зменшився на 6,5 %.

Тож ми довели правильність висунутої гіпотези, а саме: процес соціалізації дітей з неблагополучних сімей буде ефективним, якщо його реалізація здійснюватиметься на основі педагогічної підтримки, яка ґрунтується на засадах інтеграції соціалізаційних впливів на дітей позитивних факторів соціалізації і відбувається завдяки реалізації таких педагогічних умов:

– виявлення та врахування актуальних проблем у соціалізації дітей, які виховуються у неблагополучних сім'ях;

– відповідної діяльності вихователя, спрямованої на гармонізацію внутрісімейних стосунків і створення комфортної психологічної атмосфери, у якій виховується і соціалізується дитина.

Таким чином, проведена експериментальна робота, в основу якої покладено розроблену систему роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей, позитивно вплинула на гармонізацію внутрісімейних стосунків і психологічної атмосфери неблагополучної сім'ї, у якій виховується і соціалізується дитина, на емоційну сферу старших дошкільників та процес їхньої соціалізації. Підтвердженням цього стало збільшення кількості дітей з достатнім рівнем соціалізованості, що простежується від початку формувального етапу експерименту до його завершення.

Висновки до третього розділу

Нами розроблена і представлена система роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неповних сім'ях. Таку роботу ми розуміємо як цілеспрямовану, спроектовану, упорядковану і планомірно реалізовану сукупність дій з реалізації фахівцями дошкільних навчальних закладів певних методів, засобів і прийомів, спрямованих на попередження, подолання або зниження інтенсивності у дітей старшого дошкільного віку переживань, пов'язаних із несприятливою соціалізацією дитини у неповній сім'ї, на засадах взаємодії усіх суб'єктів освітнього процесу.

Мета педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку в неповних сім'ях – виправлення відхилень у процесі соціалізації дошкільників за рахунок цілеспрямованої допомоги дітям та їхнім батькам з метою підтримки соціально-особистісного розвитку дитини задля її подальшої успішної соціалізації.

Ефективність технології педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку в неповних сім'ях підвищується за реалізації таких соціально-педагогічних умов: виявлення та врахування актуальних проблем у соціалізації дітей, які виховуються у сім'ях розлучених батьків; забезпечення організаційно-узгоджувальної діяльності соціального педагога, спрямованої на гармонізацію внутрісімейних стосунків і створення комфортної психологічної атмосфери, у якій виховується і соціалізується дитина.

Реалізація системи роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей передбачала:

- розробку та впровадження освітній процес дошкільних закладів програми педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку із неблагополучних сімей *"Мій гармонійний соціально-емоційний світ"*;

- розробку та впровадження програми *"Допомога батькам з неповних сімей"* для надання своєчасної допомоги у вихованні та соціалізації дітей;

- розробку методичного семінару *"Соціалізація дошкільників у неповних сім'ях"* для вихователів щодо виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неблагополучній сім'ї;

- розробку методичних рекомендацій для вихователів.

Реалізація програми педагогічної підтримки відбувалася у груповій та індивідуальних формах роботи з дітьми та їх батьками. Індивідуальні заняття були спрямовані на роботу з індивідуальними переживаннями дітей старшого дошкільного віку, а групові – на забезпечення умов соціалізації дітей в оволодінні новими формами поведінки у соціумі.

Заключні зрізи засвідчили збільшення кількості старших дошкільників з достатнім рівнем соціалізованості в експериментальній групі, натомість, результати в контрольній групі залишилися майже незмінними, що підтверджує ефективність експериментальної роботи.

Отже, дослідно-експериментальна робота засвідчила необхідність комплексного підходу до роботи з дітьми старшого дошкільного віку із неблагополучних сімей.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведеного дослідження, ми прийшли до таких висновків за висунутими дослідницькими завданнями.

За першим завданням.

Негативна поведінка у дошкільників – це інтегроване явище, що формується під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів та внаслідок якого відбувається порушення ставлень до норм поведінки. Сім'я серед них займає провідне місце.

У розумінні природи і чинників негативної поведінки у дітей важливо розмежовувати такі поняття, як "негативні прояви у поведінці", "негативна поведінка", "педагогічна занедбаність" і "важковиховуваність", "девіантна поведінка".

Науковці розглядають поняття "*негативні прояви у поведінці*" та "*негативна поведінка*" як дуже близькі і тотожні. Термін "*негативна поведінка*" доцільніше використовувати для означення сутності поведінки, що відхиляється від норми на початих етапах її формування. Термін "*негативні прояви у поведінці*" краще використовувати у ситуаціях, коли мова йде про різновиди такої негативної поведінки.

Педагогічна занедбаність – це відхилення від норми у навчальній діяльності дітей та у поведінці, що зумовлені недоліками виховання.

Важковиховуванідіти – це діти, схильні до негативних проявів у поведінці, або конкретніше ті, які не здатні засвоювати педагогічні засоби впливу й відповідно на них реагувати.

Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо).

Найпоширенішими негативними проявами у поведінці дітей дошкільного віку є: *неслухняність, гіперактивність, сором'язливість, страхи, істерики, агресивність, негативізм, нечесність.*

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми з'ясували, що не існує єдиної класифікації чинників відхилень у поведінці дітей.

Для стійких відхилень у поведінці науковці радять застосовувати класифікацію на основі чотирьох основних груп *факторів виникнення відхилень в поведінці дітей*: біофізіологічні фактори; індивідуально-психологічні фактори; макросоціальні фактори; мікросоціальні фактори.

Оскільки негативні прояви у поведінці є початковим етапом у формуванні у майбутньому більш складних і стійких девіацій, для цієї групи поведінкових відхилень, доцільніше застосовувати класифікацію чинників, що є найбільш дієвою для дошкільників, а саме:

- 1) чинники, що пов'язані з дефіцитом уваги з боку дорослих;
- 2) чинники, що пов'язані з неправильним вихованням дитини в сім'ї;
- 3) чинники, що пов'язані з кризами психовікового розвитку трьох та семи років;
- 4) чинники, що пов'язані з несприятливою адаптацією дитини до ЗДО.

За другим завданням.

Визначено сутність понять сім'я та неповна сім'я. *Сім'я* – це складне соціально-педагогічне явище, що має інтегровану структуру й відрізняється певними параметрами. Первинна соціалізація дитини в сім'ї відбувається за допомогою психологічних механізмів, які мають індивідуальний характер, і залежить від типу сім'ї (благополучна – неблагополучна).

Причинами виникнення неповної сім'ї є розлучення подружжя або смерть одного з батьків, позбавлення одного з батьків батьківських прав, перебування когось з них у місцях позбавлення волі, позашлюбна дитина.

Встановлено сутність "благополуччя" і "неблагополуччя" як відносних понять, відмінність яких, на думку науковців, розглядається лише з позиції комфортності дитини в сім'ї.

Категорія "неблагополучна сім'я" визначається конкретною ситуацією існування сім'ї, яка припускає елементи неблагополуччя. Показники неблагополуччя сім'ї пов'язані з економічними, соціальними, психолого-педагогічними й особистісними чинниками.

За третім завданням.

Ми визначили *ситуації, які сприяють виникненню відхилень у поведінці дітей у неповній сім'ї*. Це: відсутність свідомого виховного впливу на дитину; високий рівень пригнічення і насильства у вихованні; перебільшення з егоїстичних поглядів самостійності дитини; хаотичність у вихованні внаслідок неузгодженості між батьками.

Встановлено, що *порушення норм у сфері міжособистісних взаємин у сім'ї – основна причина відхилень у психіці і поведінці дітей*. Суть цих причин полягає передусім у *некоректному ставленні батьків до дітей, їхній неправильній поведінці у спілкуванні з дітьми*. Тому спілкування проходить без урахування вікових та індивідуальних станів нервово-психічної конституції дитини, органічних вікових потреб дітей у нормальному відпочинку, вільному русі й іграх, емоційному комфорті; без поваги до особистості дитини; без дотримання членами сім'ї норм поведінки, дотримання яких вимагається від молодших.

Нами виявлені *групи причин порушення міжособистісного спілкування в умовах неблагополуччя неповної сім'ї*, що зумовлюють поведінкові відхилення у дітей:

- 1) відхилення характеру і психопатії самих батьків;
- 2) особистісні проблеми батьків, щорозв'язуються за рахунок дітей.

До причин порушення міжособистісних комунікацій відносять форми залежності поведінки дітей у сім'ї, а саме: пошук негативної уваги, пошук

постійного підтвердження, пошук позитивної уваги, перебування поряд, дотик і утримання.

За четвертим завданням.

Уточнено поняття *"соціалізація дитини"*. Це – багатоплановий процес входження дитини в соціум і, відповідно, засвоєння нею певних правил, норм, цінностей, традицій у межах певної культури та *"розлучена сім'я"* – сім'я, яка виникла в результаті юридичного розірвання шлюбу подружжям (з дітьми чи без дітей) за спільною згодою чи за ініціативою одного з них.

Визначено педагогічну сутність феноменів: *"соціалізація дитини в неповних сім'ях"*, під якою розуміємо процес становлення дитячої особистості в депривованій системі соціальних взаємин членів сім'ї, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх основних життєвих потреб, не виконує покладені на неї функції, внаслідок чого відбувається деформація повноцінного особистісного та емоційного розвитку дитини, ускладнення процесу набуття соціального досвіду, що провокує труднощі при входженні дитини в соціальне середовище.

З'ясовано особливості соціалізації дітей дошкільного віку в неповних сім'ях. Специфічними особливостями життєдіяльності дитини такій сім'ї є: недостатність моральної, соціальної, матеріальної підтримки від членів родини; соціальна дискримінація, що пов'язана з відсутністю когось із членів родини; відсутність можливості дитини спостерігати близькі та гармонійні стосунки між дорослими людьми, що може вплинути у подальшому на її власні шлюбні стосунки; відсутність або викривлення можливостей статевої ідентифікації дитини.

Виявлено два напрями негативних наслідків *неблагополуччя неповної сім'ї для соціалізації дітей* – короткострокові (пов'язані з особливостями реакції дитини на структурну неповноцінність сім'ї, який постійно має місце) та довгострокові (обумовлені накопиченням протягом багатьох років негативних наслідків виховання та соціалізації дитини).

Визначено *критерії, показники та схарактеризовано рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку: соціально-емоційний, соціально-комунікативний, соціально-діяльнісний* з відповідними показниками.

Соціально-емоційний критерій має такі показники: емоційні реакції та відгук на сімейне оточення; особливості емоційного стану дитини; особистісні прояви дитини.

Соціально-комунікативний критерій – соціальна активність; сприйняття дитиною себе та партнерів для спілкування; інтенсивність спілкування у сімейному оточенні.

Соціально-діяльнісний критерій – уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей; самооцінка взаємодії з дітьми та дорослими; співпраця і взаємодія в різних ситуаціях.

За даними констатувального експерименту схарактеризовано *три рівні соціалізованості дітей дошкільного віку: достатній, середній і низький.* Результати проведеного діагностування показали, що більшість дітей із неблагополучних сімей перебувають на середньому (40,3 %) та низькому (41,1 %) рівнях соціалізованості.

Це надало можливість виявити форми, способи, методи компенсації негативного впливу ситуації неблагополуччя неповної сім'ї через цілеспрямовану корекцію критеріїв соціалізованості та запровадження педагогічної підтримки соціалізації таких дітей в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

За п'ятим завданням.

Розроблена система роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей, спрямована на виправлення поведінкових відхилень у процесі соціалізації дошкільників за рахунок цілеспрямованої допомоги дітям та їхнім батькам з метою підтримки соціально-особистісного розвитку дитини задля її подальшої успішної соціалізації.

Педагогічна підтримка процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неповних сім'ях включає такі *етапи*: *організаційно-підготовчий* (добір та обґрунтування форм роботи), *діагностично-пошуковий* (визначення негативних аспектів та проблем у соціалізаційному процесі дітей із неповних сімей); *корекційно-соціалізаційний* (запровадження системи роботи з педагогічної підтримки соціалізації старших дошкільників), *аналітичний* (аналіз отриманих результатів, їхня корекція).

Доведено, що ефективність педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неповних сімей підвищується за реалізації таких *соціально-педагогічних умов*: виявлення та врахування актуальних проблем у соціалізації дітей, які виховуються у таких сім'ях; відповідної діяльності вихователя, спрямованої на гармонізацію внутрісімейних стосунків і психологічної атмосфери, у якій виховується і соціалізується дитина.

Результати дослідження підтвердили висунуті у гіпотезі дослідження основні припущення та дозволили дійти висновку про ефективність запропонованої системи роботи щодо педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей у неповних сім'ях, що підтверджено математичними методами обробки експериментальних даних.

Виконане дослідження не вичерпує всіх проблем і завдань соціалізації дітей дошкільного віку у проблемних та неповних сім'ях, а відкриває перспективи для подальших наукових пошуків. *Перспективнимим є такі напрямки роботи*: вивчення специфіки соціалізації дітей із багатодітних сімей, у яких виховуються різні за віком діти; дослідження процесу соціалізації в неблагополучних сім'ях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонова Л. Психология и педагогика поддержки. *Прикладная психология и психоанализ*. 2005. № 1.
2. Бадер С. О. Педагогічна підтримка соціалізації дітей-сиріт дошкільного віку в умовах дитячого будинку: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2013. 20 с.
3. Блонский П. П. Введение в дошкольное воспитание. Москва, 1915.
4. Бочарова В. Г. Социальная педагогика: вопросы теории и практики. Москва: РАО, 1994. 109 с.
5. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. Москва: Просвещение, 1988. 208 с.
6. Буянов М. И. Ребенку нужна родительская любовь. Москва: Знание, 1984. 78 с.
7. Вальковская И. А., Шостакович О. А. Социопедагогика семьи: учебн. пособие. Иркутск, 1999. 191 с.
8. Вахнюк О. Замкнута дитина: діагностування замкнутості та її психотерапія. *Психолог*. 2005. № 4, січень. С. 14–16.
9. Гавриш Н. Віками блукають світом казки. *Методична скарбничка вихователя*. 2014. № 11.
10. Газман О. С. Неклассическое воспитание. Москва: Педагогическое общество России, 2002. 156 с.
11. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богущ, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш та ін.; наук. ред. А. М. Богущ. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
12. Долгова А. Г. Агрессия у детей младшего школьного возраста. Диагностика и коррекция. Москва: Генезис, 2009. 216 с.
13. Думко Ф. К. Підготовка курсантів до роботи з неблагополучними сім'ями. Одеса: Астропринт, 2002. 168 с.

14. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург: Питер, 1999. 656 с.
15. Жаровцева Т. Г. Неблагополучна сім'я: своєрідність, проблеми, педагогічна підтримка. Одеса: ПНЦ АПН України; СВД М. П. Черкасов, 2004. 220 с.
16. Запорожец А. В., Неверович Я.З. О генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка. *Вопросы психологии*. 1974. № 6. С. 60–73.
17. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка. Москва: Просвещение, 1986.
18. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии. Санкт-Петербург: ООО "Речь", 2000. 310 с.
19. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Грабенко Т. М. Чудеса на песке: практикум по песочной терапии. Санкт-Петербург: Речь, 2005. 340 с.
20. Игоршев К. Е., Миньковский Г. М. Семья, дети, школа. Москва, 1989. 444 с.
21. Истратова О. Н., Эксакусто Т. В. Справочник по групповой психокоррекции. 2-е изд. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. 443 с.
22. Кантемирова Г. А. Социализация детей в неполной семье: на примере республики Северная Осетия-Алания: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04. Москва, 2008. 23 с.
23. Кэдьусон Х., Шефер Ч. Практикум по игровой психотерапии / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 416 с.
24. Коломієць О. О. Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4. С. 148–156.
25. Кон И. С. Этнография родительства. Москва: Высшая школа, 2001. 199 с.
26. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). Київ: Освіта, 1998. 225 с.

27. Косенко Ю. М. Взаємодія вихователів і батьків у забезпеченні соціально-особистісного розвитку дитини дошкільного віку. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: наук. зб. Умань, 2013. Вип. 46.
28. Котырло В. К. Молодой семье о воспитании детей. Київ, 1981. 142 с.
29. Коновальчук І. М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2006. Т.VIII. Вип. 1 С. 171–176. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12791/1/Стаття%20Коновальчук%20І.М.%20Сім.%20взаємовідн.%20і%20особл.%20соціал.%20дитини.pdf>
30. Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей. Київ: ДЦССМ, 2004. 100 с.
31. Лютова Е. К., Моница Г. Б. Шпаргалка для взрослых: психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. Москва: Генезис, 2000. 192 с.
32. Матейчик З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье. *Воспитание детей в неполной семье* / под ред. Н. М. Ершова. Москва, 1980. С. 315.
33. Мишина Т. М. Семейная психотерапия и динамика "образа семьи" / под ред. В. К. Мягер. Ленинград, 1983. 265с.
34. Невский И. А. Учителю о детях с отклонениями в поведении. Москва, 1990.
35. Нусхаева Б. Б. Неполная семья как институт социализации детей (на примере Республики Калмыкия): автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. Москва, 2007. 26 с.
36. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства. Москва: Издательство института психотерапии, 2003. 319 с.
37. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 57 000 слов. Москва: Русский язык, 1988. 750 с.

38. Олиференко Л. Я., Шульга Т. И., Дементьева И. Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска. Москва: Академия, 2002. 256 с.
39. Павленок П. Д., Руднева М. Я. Технологии социальной работы с различными группами населения: учеб. пособ. Москва: ИНФРА-М, 2009. 272 с.
40. Панфилова М. А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры: практическое пособие для психологов, педагогов и родителей. Москва: Издательство ГНОМид, 2001. 160 с.
41. Педагогічний словник для молодих батьків. Київ: ДЦССМ, 2002. 348 с.
42. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 367 с.
43. Раттер М. Помощь трудным детям. Москва: Прогресс, 1987.
44. Сатир В. Как строить себя и свою семью / пер. с англ. Москва: Педагогика-Пресс, 1992. 192 с.
45. Сіданіч І. Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2004. 19 с.
46. Смирнова Т. П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. 160 с.
47. Соколова В. Н., Юзефович Г. Я. Отцы и дети в меняющемся мире: книга для учителей и родителей. Москва: Просвещение, 1991. 223 с.
48. Стрельник О. Соціальна стигматизація мономатеринських сімей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 4.
49. Сучасний тлумачний психологічний словник / за ред. В. Б. Шапар. Харків: Прапор, 2007. 240 с.
50. Суятінова К. Є. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків: дис. ... д-ра пед. наук. Київ. 2016. 294 с.

51. Терлецька Л. Психологія розвитку духовності засобами психокорекції малюнком. Київ: Главник, 2008. 144 с.
52. Технологии профилактики семейного неблагополучия: пособие. Москва: ИП Матушкина И.И., 2012. 227 с.
53. Техники детской терапии / под ред. М. Четик. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 256 с.
54. Трубавіна І. Концепція соціально-педагогічної роботи з сім'єю. *Теорія та практика підготовки соціальних педагогів та психологів у ВНЗ: досвід, проблеми та перспективи*: Всеукраїнська науково-практична конференція (Запоріжжя, 17–19 травня 2007 р.): матеріали конференції. Запоріжжя: ЗНУ, 2007. С. 91–94.
55. Федорченко Т. С. Рання профілактика негативних проявів у поведінці людей: навч.-метод. посіб. Київ: ТОВ "ХІК", 2003. 128 с.
56. Фурманов І. А. Дитяча агресивність. Мінськ, 1996.
57. Целуйко В. М. Психологія неблагополучної сім'ї: книга для педагогів і батьків. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. 272 с.
58. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.
59. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. Москва: Академический проект, 2005.
60. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. Москва: Апрель-Пресс, 2000. 512 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика виявлення особливостей специфіки емоційно-особистісної сфери дитини з неповної сім'ї

Завдання 1. Моя сім'я.

Мета: виявити особливості специфіки емоційно-особистісної сфери дитини з неповної сім'ї.

Процедура виконання: дитині давали листок паперу для малювання формату А4, кольорові олівці та втирачку і просили її намалювати свою сім'ю. Під час малювання дорослий записував усі дитячі висловлювання, відмічав міміку, жести дитини, а також фіксував послідовність зображення фігур на малюнку.

Після закінчення малювання з дитиною проводили бесіду за такими запитаннями:

- Хто зображений на малюнку і що робить кожний член сім'ї?
- Де працюють члени твоєї родини?
- Хто і яку роботу виконує вдома?
- Які стосунки дитини з окремими членами сім'ї?

При аналізі малюнків звертали увагу:

- на емоційні характеристики, які відображали настрій дитини та її ставлення до ситуації в сім'ї;
- на взаємини дитини в сім'ї, які виражалися через особливості зображення членів родини (насамперед матері) стосовно Я-фігури дитини;
- на характер Я-образу дитини та її самооцінки, які виражалися через аналіз зображення Я-фігури дитини і загального сюжету малюнку.

Оскільки для нашого дослідження надзвичайно важливим була емоційно-особистісна сфера дитини з неблагополучної сім'ї, то особливу увагу звертали на показники емоційного тону малюнку, а саме: кольорову гаму малюнку (теплі чи холодні кольори), наявність посмішок на обличчях людей, які відображають життєрадісний настрій автора малюнку; наявність прикрас та символів (сонце, квіти, метелики тощо). Також, аналізуючи особливості зображення головних членів родини (мами, тата, брата, сестри, бабусі, дідуся) і Я-фігури дитини, враховували:

- розмір фігури стосовно інших, оскільки для найбільш значущих персонажів характерне зображення більших розмірів – величина фігури позначає її значущість та важливість;
- порядок розташування фігури стосовно інших персонажів малюнку – перший, останній і проміжний); така послідовність зображення членів родини означає значущість їхньої ролі: найбільш значущі зазвичай малюються першими, найменш значущі – останніми;
- ступінь промальованості фігур на малюнку, де об'єкт, що викликає у дитини позитивні емоції, відрізняється гарно промальованими рисами обличчя і деталями одягу, натомість негативне ставлення позначається

схематичним зображенням. Діти не малюють облич найбільш неприємних для них членів родини.

Для виконання такого завдання розглянули та порівняли малюнки дітей з повних та розлучених сімей. При аналізі малюнків звертали увагу на кількісне співвідношення наявності усіх окреслених вище показників двох вибірок дітей старшого дошкільного віку (тобто характеризували малюнки, в яких був наявний даний показник). При цьому окремо звертали увагу на малюнки хлопчиків і дівчаток із повних і розлучених сімей, оскільки від статі дитини значно залежить стиль образотворчої діяльності, а також діти різної статі по-різному переживають відсутність у сім'ї батька.

**Особливості емоційного стану дитини.
Опитувальний аркуш Н. Артюхіної, А. Щетиніної**

1. Який загальний емоційний стан дитини найчастіше:
а) життєрадісний, б) спокійний, в) похмурий, г) пригнічений.
2. Як дитина адаптується до нових умов: а) легко; б) відносно легко, в) з труднощами, г) важко.
3. Як часто проявляє дитина агресивні форми поведінки (кусається, б'ється, жорстоко поводить т.і.): а) ніколи, б) рідко; в) іноді; г) часто.
4. Чи проявляє дитина емоції в неадекватних ситуаціях (сміється, коли розповідають сумну історію): а) ніколи; б) рідко; в) іноді, г) часто.
5. Чи проявляє дитина співчуття, співпереживання до однолітків, героїв казок тощо: а) завжди; б) рідко; в) іноді, г) ніколи.
6. Як дитина спілкується з однолітками: а) спілкується із задоволенням, виявляє ініціативу; б) спілкується вибірково, не виявляє ініціативу; в) спілкується невпевнено, коло спілкування вузьке; г) майже не спілкується.
7. Як дитина спілкується з вихователем та іншими дорослими: а) вільно, розкуто; б) стримано, невпевнено; в) сковано, пасивно; г) не спілкується.
8. Чи характерна для дитини боязнь безпечних предметів, занадто проявляє обережність: а) ні; б) іноді; в) часто; г) завжди.
9. Як часто дитина проявляє вередування, впертість: а) рідко; б) іноді; в) часто, г) завжди.
10. Чи характерні для дитини такі прояви як усамітненість, тривожність: а) ні; б) іноді; в) часто; г) так.
11. Чи здатна дитина управляти своїми емоціями (стримувати сміх у ситуації, де він є недоречним): а) так; б) майже завжди; в) рідко; г) ніколи.
12. Чи характерні для дитини такі вегетативні прояви: покрасніння шкіри, пітливість, поганий сон і апетит, енурез (нетримання сечі), скутість рухів та ін.: а) ніколи; б) дуже рідко; в) майже завжди, г) часто.

Модифікована методика "Дитячий апперцептивний тест" (ДАТ)

Інструкція. Любий друже! Пропоную тобі вигадати історію про сім'ю пінгвінів. Читай по черзі речення і продовжуй їх. Якщо тобі не вдається вигадати кінець речення можеш його пропустити. Деякі речення мають варіанти відповідей, тобі потрібно обвести кружечком той варіант, який обираєш ти.

1.

- 1.1. Жила сім'я пінгвінів: тато, мама і пінгвіненятко ... **хлопчик – дівчинка**
 1.2. Їм разом було.....
 1.3. Іноді тато і мама сперечались через.....
 1.4. Частіше хворів: **тато - мама – пінгвіненятко - ніхто**

2.

- 2.1. Одного разу сталося так, що тато пішов від пінгвіненятка з мамою, і маленьке пінгвіненятко відчуло.....
 2.2. Пінгвіненятко думало, що мама відчуває.....
 2.3. Пінгвіненятко думало, що тато відчуває.....
 2.4. Пінгвіненятко не знало, чому тато пішов і думало, що тато пішов через.....
 2.5. Винним в тому, що пішов тато пінгвіненятко вважало ... ..
 2.6. До мами пінгвіненятко відчувало.....
 2.7. До тата пінгвіненятко відчувало.....
 2.8. До себе пінгвіненятко відчувало.....

3.

- 3.1. Більше всього пінгвіненятко боялося.....
 3.2. Його найпотаємніше бажання.....
 3.3. Пінгвіненятко дуже любило... **тата – маму – не знаю**
 3.4. Пінгвіненятко дуже було ображене на.... **тата – маму – себе – ні на кого**
 3.5. З тих пір, як тато пішов, пінгвіненятко відчувало себе.....
 3.6. З тих пір, як тато пішов, пінгвіненятко поведилося.....

4.

- 4.1. Одного разу пінгвіненятко запитало у мами.....
 Мама відповіла.....
 4.2. "Мама, ти мене любиш?" - запитало пінгвіненятко.
 Мама відповіла.... **так – ні**
 4.3. "А ти мене, пінгвіненятко?" - запитала мама.
 Пінгвіненятко відповіло.... **так – ні**
 4.4. Пінгвіненятко сумнівається, що мама його любить? **так – ні**
 4.5. Пінгвіненятко відчувало.....
 4.6. Пінгвіненятко вважало себе винним в тому, що тато пішов? **так – ні**
 4.7. Пінгвіненятко вважало маму винною в тому, що тато пішов? **так-ні.**

4.8. Пінгвіненятку хочеться.....

4.9. Пінгвіненятко вірить.....

5.

5.1. Одного разу пінгвіненятко запитало у тата.... ..

Тато відповів.....

5.2. "Тато, ти мене любиш?" - запитало пінгвіненятко. Тато відповів: **так - ні**

5.3. "А ти мене, пінгвіненятко?" - запитав тато.

Пінгвіненятко відповіло....**так-ні**

5.4. Пінгвіненятко сумнівається, що тато його любить? **так-ні**

5.5. Пінгвіненятко відчувало.....

5.6. Пінгвіненятко вважало тата винним, в тому що він пішов? **так – ні**

6.

6.1. Що буде в майбутньому?.....

6.2. Що скаже собі пінгвіненятко?.....

Карта проявів активності

Показники активностіЧастота проявів				
	Ніколи 0	Рідко 1	Часто 2	Завжди 3
Проявляє високу рухливість				
Активно залучається у взаємодію з дорослими				
Пропонує свою допомогу				
Залучається у взаємодію з однолітками				
Бере активну участь в іграх				
Перебуває у гарному настрої				
Проявляє живий інтерес до усього нового				
Із задоволенням залучається до діяльності, якщо вона йому цікава				
Не намагається усамітнитися				
Проявляє агресивність				
Поводить себе шумно				
Легко зацікавлюється				
Не любить займати другорядні ролі				
Експресивний				
Проявляє упертість				
Говорить швидко, голосно				

Методика Н. Ключової "Прогулянка"

Завдання 4. Методика Н. Ключової "Прогулянка"

Мета: визначити ступінь сприйняття дитиною себе у групі та інших дітей як партнерів по спілкуванню.

Процедура виконання: кожній дитині пропонували малюнок із зображенням дітей, які йдуть на прогулянку, і давали таке завдання: "Подивися, ось твоя група йде на прогулянку, покажи, де ідеш ти, де твої друзі? Розкажи, з ким ти спілкуєшся на прогулянці?"

Ступінь сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню оцінювали таким чином:

Низький ступінь – дитина ідентифікує себе як знехтувану групою, одиноку. Не визначає конкретного партнера для спілкування. Вказує на те, що не спілкується ні з однолітками, ні з іншими (молодшими, старшими) дітьми.

Середній ступінь – дитина ідентифікує себе як частину невеликої групи дітей. Називає незначну кількість партнерів для спілкування, переважно однолітків. Розповідає про те, як спілкується з іншими дітьми групи. До однолітків ставиться позитивно.

Достатній ступінь – дитина ідентифікує себе як частину великої групи дітей. Вважає усіх дітей групи, переважно однолітків, партнерами по спілкуванню. Розповідає про те, як спілкується з іншими дітьми групи. Позитивно ставиться не лише до однолітків, але й до молодших або старших дітей, з якими спілкується, адекватно їх сприймає і може про них розповісти.

Методика "Різнокольорові будиночки"

Мета: з'ясувати особливості сфери спілкування дитини із розлученої сім'ї.

Процедура виконання: попередньо у бланк протоколу вносили дані про склад сім'ї, у якій виховується дитина. Дитині показували папір з намальованими силуетами будиночків і пропонували: "Уяви, що ці будиночки знаходяться на галявині. Зараз у них ще ніхто не живе. Ти можеш обрати для себе будиночок, який тобі до вподоби. Який з будиночків ти обереш? Кого із членів своєї родини, друзів, знайомих ти поселиш у цих будиночках? Покажи, кого у який будиночок ти поселиш".

Залежно від складу кожної конкретної родини у дитини почергово запитували, у який з будиночків вона поселить маму, тата, бабусю, дідуся, брата, сестру, тьотю, виховательку. Після заселення дитиною персонажів в усі будиночки, з'ясовували, чи є ще хтось, кого б дитина хотіла поселити на галявинці поруч із будиночками. Якщо у дитини виникало таке бажання – будиночок домальовували, попередньо з'ясувавши місце його розташування стосовно центрального будиночка, або тих, що розташовані ближче, або далі від нього. У ситуації, якщо дитина когось із членів родини не хотіла поселяти у будиночки на галявині, пропонували намалювати будиночок на іншій галявині, наприклад, на зворотному боці аркушу. Після цього перед дитиною викладали набір з дев'яти різнокольорових (не менше трьох кольорів) олівців і таблицю з дев'ятьма віконечками і пропонували дитині розфарбувати перше віконце таблиці олівцем, колір якого сподобався найбільше. Після цього олівець прибирали. Потім із тих олівців, які залишилися, дитина також обирала найкращий, розфарбовувала ним наступне віконце таблиці, після чого олівець знову прибирали. Процедуру повторювали до тих пір, поки не залишилося олівців, а у таблиці протоколу позначені усі наявні кольори відповідно до вибору дитини.

Потім увагу дитини знову привертали до малюнка з будиночками, викладали увесь набір олівців, які вже не прибирали до кінця експерименту, і пропонували дитині розфарбувати свій будиночок будь-яким олівцем. Далі дитина послідовно підбирала олівці і розфарбовувала будиночок для мами, тата тощо.

Після того, як дитина розфарбувала усі будиночки, їй пропонували намалювати доріжки між будиночками, щоб ходити у гості (при цьому стрілочками відзначали, до кого у гості буде ходити дитина? А хто буде ходити до неї?).

**Програма педагогічної підтримки соціалізації дітей
старшого дошкільного віку із неблагополучних сімей
"Мій гармонійний соціально-емоційний світ"**

Тема: Давайте познайомимось

Мета індивідуального заняття: створення позитивного емоційного настрою, почуття комфорту, зняття емоційного напруження, допомога у розумінні подій в умовах неблагополучної сім'ї.

Вправа "Автобіографія" (модифікована автором)

Мета: встановлення довірливої атмосфери; налагодження позитивного емоційного контакту.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: "Чи можеш ти зобразити своє життя? Намалюй картину свого життя, відтворивши важливі події, зміни і те, що для тебе важливо. Наприклад, чи пам'ятаєш як пішов (-ла) у дошкільний заклад? Чи переїздив ти з іншого міста (квартиру, країну)? Чи приїздив хтось до тебе додому погостювати? Чи помирав хто-небудь з близьких? Чи є у тебе будь-які радісні чи сумні спогади, які тобі хотілося б намалювати зараз?"

Існує безліч способів зобразити своє життя. Наприклад, у вигляді кривої лінії з відмітками або у вигляді мапи, або у вигляді з'єднаних між собою малюнків. Можеш малювати так, як тобі хочеться".

Вправа "Малюнок гніву" [Т. Смирнова].

Мета: зняття тривожності; формування усвідомлення особистих емоцій, а також почуттів інших людей, розвиток емпатії; розвиток позитивної самооцінки

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Дитину просять подумати про людину (ситуацію), яка викликає максимальне почуття гніву, агресії з її боку. Можна попросити дитину відзначити, у яких частинах тіла вона максимально відчуває свій гнів, запитати: "На що схожий твій гнів?", "Чи зможеш ти його зобразити у малюнку?" Після того, як дитина намалює, обговорити малюнок: що зображено? що відчував, коли малював свій гнів? Чи може поговорити від особи свого малюнка? Чи змінився стан, коли домалював малюнок? По завершенні можна запитати дитину, щоб їй хотілося зробити з малюнком.

Деякі діти мнуть малюнок, деякі рвуть і викидають, хтось б'є його, але більшість дітей відмічає, що їх малюнок "став іншим". У такому випадку варто попросити дитину зобразити змінений варіант малюнка, а також обговорити його з дитиною: що відчуває, коли малює новий варіант; попросити поговорити від особи нового малюнка; чи змінився стан дитини тепер.

Часто діти в ході малювання свого гніву починають висловлювати все, що вони думають з приводу ситуації та свого кривдника. Не потрібно

заважати дитині, оскільки чим повніше вона висловиться, тим більше це буде сприяти зміни образу в позитивний бік, а отже, позитивним змінам емоційного стану дитини в цілому.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний "Я-образ"; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для від реагування почуттів, "замаскованих" переживань.

Інструкція: Роздивись свої руки. Обери колір фарби, який тобі подобається зараз, і розфарбуй свою долоню. Залиш відтиск на папері та подаруй мамі або татові. Завдання використовується гуашшю.

2 заняття

Тема: Моя родина

Мета індивідуального заняття: сформувати позитивну установку на подолання конфліктних ситуацій між батьками і дітьми; зняти емоційне і м'язове напруження; розвивати почуття довіри до інших.

Гра "Чарівний мішечок"[М. Панфілова].

Мета: осмислити свій емоційний стан; навчити керувати своїм настроєм.

Стимульний матеріал: мішечок.

Процедура проведення: Перед проведенням гри дитину просять розповісти, який у неї настрій, що вона відчуває: "Який у тебе зараз настрій?", "Що відчуваєш?", "Може, на когось ображений (злий)?" Потім педагог показує дитині мішечок і каже, що він чарівний і що в нього можна скласти всі свої непотрібні почуття, наприклад, гнів, образу, злість, страх тощо. Дитині пропонується зробити це, імітуючи рухи складання. Потім педагог зав'яже мішечок і пропонує дитині викинути його в сміттєвий ящик. Те саме може зробити і педагог зі своїми почуттями.

Вправа "Моя родина" (модифікована)

Мета: допомога у розумінні подій, що мають місце у неблагополучній сім'ї; висловлення почуттів щодо себе та батьків; зниження емоційної напруги.

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Дорослий просить дитину розповісти про своє життя і свої почуття щодо подій, які відбулися у неї в родині. Дитина спочатку пригадує, а потім відтворює у малюнку своє життя і свої почуття. Далі дорослий просить розповісти як змінилося життя, що змінилося і які почуття дитина переживає зараз. Необхідно створити невеличке оповідання про себе. Керівник повторює ті чи інші висловлювання дитини, акцентуючи увагу на певних позиціях внутрішнього життя дитини.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний "Я-образ"; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах;

створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для корекції почуттів, "замаскованих" переживань.

Інструкція: Намалюй маму (тата), якими ти їх уявляєш у дитинстві.

3 заняття

Тема: Мої почуття

Мета індивідуального заняття: навчити керувати своїм настроєм; познайомити з перетворенням негативу на позитив як способом реагування на ситуацію; вербалізувати думки старшого дошкільника щодо ситуації розлучення батьків, ставлення до себе та батьків; зняти емоційну напругу; знизити тривожність.

Вправа "Кульки почуттів" [М. Панфілова].

Мета: розвиток розуміння, вираження й усвідомлення власних почуттів; зниження тривожності; зниження емоційної напруги.

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Дитину просять намалювати контури трьох чи більше вітряних кульок. Всередині першої кульки дитина разом із дорослим позначає всі відомі їй почуття. Під цим малюнком ставиться підпис "Різні почуття". Під другою кулькою робиться підпис "Сварка". Третій і четвертий малюнок позначаються "Мама" і "Тато". Працюючи над другим та іншими малюнками дитина обирає різні почуття з переліку, який вона склала при створенні першої кульки.

У ході роботи можна обговорити з дитиною різні почуття

Вправа "Життя моєї родини"(модифікована).

Мета: допомога у розумінні подій, що мають місце у неблагополучній сім'ї; вираження емоційних переживань і усвідомлення подій; зниження емоційної напруги.

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, крейда, маркери, гумка.

Процедура проведення: Дорослий просить дитину намалювати дві картинки: одна повинна містити зображення її сім'ї коли родина не свариться, інша – коли свариться.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний "Я-образ"; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для від реагування почуттів, "замаскованих" переживань.

Інструкція: Намалюй вдома одне із почуттів, про які сьогодні йшлося у першому завданні.

4 заняття

Тема: Я особливий

Мета індивідуального заняття: підвищення рівня самооцінки; підвищення почуття особистої значущості; навчання прийомів саморозслаблення.

Вправа "Космічний корабель" [М. Кисельова].

Мета: розширення можливостей самопізнання, самовираження.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: "Ти летиш на невідому космічну станцію. Ти залишаєш все і всіх позаду. Ти не знаєш, коли повернешся назад. Ти можеш узяти з собою лише один контейнер, але можеш покласти туди все, що хочеш. Можеш узяти із собою все що завгодно, але обирай уважно, тому що це твій єдиний шанс.

Намалюй або побудуй свій контейнер і наповни його зображеннями чи моделями того, що хочеш узяти із собою".

Вправа "Сім характеристик" [І. Стішенок] модифікована

Мета: розвиток самопізнання, саморозуміння; виявлення індивідуальних особливостей.

Стимульний матеріал: аркуш, ручка.

Процедура проведення: Керівник пропонує дитині дати собі характеристику, відповідаючи на питання "Який я?". Таких характеристик має бути 7. При цьому дорослий просить дитину пам'ятати, що немає правильних чи неправильних, важливих чи неважливих відповідей.

Дорослий записує на аркуші характеристики, які називає дитина. Після того, як завдання буде виконано, пропонує підібрати до кожної характеристики протилежну їй за значенням.

Далі пропонує підібрати літературного героя, казкового героя, явище природи, яким би були притаманні характеристики із списку № 1 і списку № 2. Якщо всі 7 характеристик буде складно застосувати, то можна використати п'ять або шість основних характеристик.

Керівник може запропонувати дитині подумати, які характеристики вона приймає в інших людях, які не хотіла б бачити в інших та в собі.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний "Я-образ"; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для відреагування почуттів, "замаскованих" переживань.

Інструкція: Стати перед дзеркалом, щоб бачити себе у повний зріст. Декілька хвилин постояти, порозглядати себе, подивитися собі в очі і сказати, звертаючись на ім'я: "Я люблю і приймаю тебе (ім'я) таким, яким я є". Після цього трохи постояти, подивитися на себе у дзеркало і повторити висловлення ще раз.

6 заняття

Тема: Я і суспільство

Мета індивідуального заняття: підвищення впевненості у собі; розширення можливостей самопізнання, самовираження; навчання прийомів саморозслаблення.

Вправа "Безпечні місця" [М. Кисельова].

Мета: розширення можливостей самопізнання, самовираження.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: "Закрий очі і уяви собі кімнату, в якій тобі тепло, радісно і безпечно. Ця кімната належить тільки тобі. В ній тебе ніхто не може образити, ніхто не може увійти, якщо ти цього не хочеш. Що знаходиться у цій кімнаті? Чи є там ліжко, стіл, фіранки, килим? Чи є стілець? Він великий і м'який чи дерев'яний і твердий? Чи є вікна? Фіранки закриті чи відкриті? Чи є полички? Що на них? Журнали чи книги? М'які іграшки? Ігри? Кімната світла чи темна? Не відкривай очі і ще раз поглянь на свою безпечну кімнату.

Відкривай очі, намалюй свою кімнату як можна детальніше".

Вправа "Подолання" [М. Панфілова].

Мета: розширення можливостей самопізнання, самовираження.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Керівник на першому малюнку просить дитину намалювати ситуацію, яка викликає у неї жах чи тривогу: "Спробуй зобразити форму і почуття жаху на своєму малюнку. Який він? Який має вигляд?"

На другому малюнку дитина зображує те, як вона долає це почуття жаху: "Зобрази на малюнку, як ти робиш те, що тебе турбує. Як ти себе відчуваєш від того, що тобі це вдається? Який має вигляд?"

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний "Я-образ"; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для відреагування почуттів, "замаскованих" переживань.

Інструкція: запитай увечері своїх рідних, які добрі вчинки вони пам'ятають із свого дитинства. Попроси рідних сказати, які добрі вчинки та справи вони чекають від тебе. Запам'ятай, що скажуть дорослі.

7 заняття**Тема:** Наші емоції

Мета групового заняття: створення в учасників позитивного настрою; подолати відчуття самотності у собі серед ровесників; навчання дітей розпізнавати та виражати емоції, розрядка агресивних імпульсів; розвиток навичок співробітництва та формування групової єдності; розвиток комунікативних умінь; розвиток довільності і самоконтролю; зняття напруження.

Вправа "Привітання" [Є. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: "Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взяли", - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: "І Сашко з нами... І Оленка з нами..." (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим імена присутніх дітей.

Дорослий охоплює поглядом кожную дитину і говорить "Усі з нами!" Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: "Всі тут!" Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Вправа "Три бажання" [А. Долгова].

Мета: діагностика особливостей потребово-мотиваційної сфери дітей; з'ясування причин тривожності і страхів.

Стимульний матеріал: набір олівців, гумка, папір.

Процедура проведення: керівник пропонує дітям намалювати, які три бажання вони просили б виконати золоту рибку. Діти декілька хвилин малюють, а потім по черзі розповідають про свої бажання.

Гра "Спробуй відгадати" [Є. Лютова, Г. Моніна].

Мета: розвиток емпатії, вміння співставляти свої рухи, розвиток мовлення, розвиток навичок спілкування, згуртування групи.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі діти сидять на килимі. Одна дитина, яка веде гру – повертається до всіх спиною. Діти по черзі торкаються до її плеча, спини, гладять її і промовляють:

Раз, два, три, чотири, п'ять,
Спробуй відгадати.
Я з тобою поряд тут
Скажи, як мене звати?

Дитина повинна відгадати, хто її погладив. Якщо не може відгадати, то повертається обличчям до всіх гравців, і їй підказують, хто її погладив по спинці, а дитина повинна пригадати і назвати ім'я цієї дитини.

Гра "Рано-рано два барани..." [А. Долгова].

Мета: формування навичок адекватного емоційного реагування у конфліктній ситуації; розвиток у дітей навичок рефлексії і почуття емпатії.

Стимульний матеріал: крейда.

Процедура проведення: Учасники гри діляться на пари і зображають сценку "Рано-рано два барани зустрілися на мосту". Міст настільки вузький, що двоє не можуть розійтися на ньому. Проте барани такі вперті, що швидше впадуть у річку, ніж поступляться.

Широко розставивши ноги і нахиливши тулуб вперед, "барани" впираються долонями і чолами один в одного. Їх завдання – протистояти, не рухаючись, стоячи на мосту. Можна вигукувати: "Бе-е-е". У якості моста можна використати лінію, накреслену крейдою на підлозі: хто зійшов, той вважається, що впав у річку.

Гра "Пушинка"[М. Панфілова].

Мета: розвиток рухової активності, координації рухів, вміння контролювати свої дії.

Стимульний матеріал: комочки вати.

Процедура проведення: Педагог роздає кожній дитині по маленькому комочку вати, який треба розпушити так, щоб він став легким, як пушинка. За сигналом педагога діти дмухають на свої "пушинки", не даючи їм впасти, весь час підтримуючи в повітрі, але без допомоги рук. Перемагає та дитина, чия пушинка довше всіх протрималася в повітрі.

Гра-вправа "Ракета"[О. Хухлаєва].

Мета: гармонізація домагання на визнання; формування відчуття дитиною себе в центрі уваги, викликати позитивні емоції, зняття емоційного напруження.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення:"Давайте спробуємо запустити у космос ракету з космонавтом. Яка людина може бути космонавтом? Звісно, смілива, розумна, сильна людина. Але в цій групі ми всі такі, тому обираємо космонавта за допомогою лічилки. Отже, космонавт займе місце на кораблі – на стільці, а ми будемо монітором цього корабля, сядемо навколо стільця і почнемо запускати ракету".

Діти спочатку шепочуть "У-у-у", поступово підіймаються, підвищуючи голос, і з криком "ух" стрибають і піднімають руки до гори. Керівник може попросити дітей повторити запуск, якщо їм не вдалося достатньо різко стрибнути і гучно крикнути.

"Насос і м'яч" [М. Чистякова].

Мета: розслабити максимальну кількість м'язів тіла.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти діляться на пари, один виконує роль насоса, інший - м'яча. Той, хто зображує м'яч стоїть на зігнутих ногах, розслаблений, руки і ноги звисають донизу, голова опущена, корпус нахилений вперед. Той, хто зображає насос, починає качати м'яч, промовляючи звук "с". М'яч наповнюється повітрям і вирівнюється. Потім уявно виймається шланг і зі звуком "ш", м'яч здувається. Потім діти міняються ролями.

Обговорення:

1. Про що нове ви сьогодні дізналися?
2. Які нові ідеї виникли сьогодні в групі?
3. Які емоції ви відчули під час виконання вправ?
4. Чого ви сьогодні навчилися?
5. Що вам сподобалося/засмутило на занятті?

6. Що вас здивувало?

7. Що вам хочеться зробити по-новому після цього заняття?

"Ритуал прощання".

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають у коло, передають один одному усмішку, дивлячись в очі та торкаючись долонями один одного.

8 заняття

Тема: Емоційне реагування

Мета групового заняття: створення позитивного емоційного настрою, розвиток емпатії і взаємодопомоги, почуття комфортності, підвищення адаптації в колективі, навчання розпізнавати емоційні стани інших людей, таких як огида, презирство.

Вправа "Привітання" [Є. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: "Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взялися", - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: "І Сашко з нами... І Оленка з нами..." (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим називати імена.

Дорослий охоплює поглядом кожную дитину і говорить "Усі з нами!" Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: "Всі тут!" Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Вправа "Вільний танок" [М. Кисельова]

Мета: формування вміння виражати свої почуття та емоції перед іншими людьми; звільнення від неусвідомлених емоцій; зняття негативних емоцій; зняття емоційного напруження.

Стимульний матеріал: музичний супровід.

Процедура проведення: Ця вправа на вільне вираження емоцій. Дітям пропонується придумати свій танок під назвою "Мій складний день", "Я і мої батьки" тощо.

Вправа "Мені в тобі подобається.." [Т. Смирнова].

Мета: створити атмосферу доброзичливого ставлення до однолітків; зняти психоемоційне напруження; розвивати комунікативні уміння; розвиток позитивної самооцінки; розвиток позитивного "образу Я".

Стимульний матеріал: клубок м'якої і пухнастої бавовни (бажано привабливого кольору), невелика м'яка іграшка.

Процедура проведення: Діти разом із керівником сідають у коло. Керівник просить передати клубок сусіду, який сидить зліва (рух за стрілкою

годинника), і з словами "Мені в тобі подобається..". Завершити фразу слід компліментом. Позитивно можна відмітити колір очей, волосся, деталь одягу, рису характеру, вчинок, досягнення тощо. Починає виконання вправи сам керівник. Кожен учасник, передаючи клубок, залишає частину нитки у себе. У результаті, коли клубок повертається до ведучого, нитка утворює замкнене коло, яке символічно об'єднує групу в єдине ціле. Керівник звертає увагу дітей на те, що нитка всіх об'єднала.

Через декілька секунд (8 – 10 сек) керівник повертає клубок сусіду, який сидить справа (рух у зворотному напрямку), зі словами: "А мені в тобі подобається...", завершуючи фразу компліментом. Кожен учасник групи, передаючи клубок, намотує свою частину нитки на клубок. У результаті клубок (зі змотаною ниткою) повертається до керівника.

Продовжуючи сидіти в колі, необхідно обговорити з дітьми, що вони відчували, коли:

- отримували клубок і чули на свою адресу комплімент;
- самі передавали клубок і говорили комплімент сусіду;
- що було для них складніше, а що простіше;
- що вони відчували, коли нитка їх об'єднувала? Краще, якщо дитина,

яка захоче висловитися, триматиме в руках клубок.

Етюд "Солоний чай" [М. Чистякова].

Мета: навчання розпізнавати емоційні стани інших людей, таких як огида, презирство; навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Бабуся загубила очки, і тому вона не помітила, що насипала в цукорницю замість цукрового піску дрібну сіль.

Онук захотів пити, налив собі в чашку гарячого чаю і, не дивлячись, поклав у нього дві ложечки "цукру", розмішав і зробив перший ковток. До чого ж гидко стало у нього в роті!

Виразні рухи: Голову нахилити назад, нахмурити брови, очі зіщулити, верхню губу підтягнути, ніс зморщити - дитина виглядає так, немов вона подавилася і спльовує.

Етюд "Бруд" [М. Чистякова].

Мета: навчання розпізнавати емоційні стани інших людей, таких як огида, презирство; навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Хлопчик взяв нові черевики і пішов у гості до свого друга. Йому треба було перейти дорогу, де йшли ремонтні роботи і було все розкопано. Нещодавно пройшов дощ, і на дорозі було брудно і слизько. Хлопчик йшов обережно, намагаючись не бруднити черевики.

Виразні рухи. Хода повинна створювати враження, що дитина йде по бруду, що він вибирає більш чисте місце.

Вправа "Малюнок по колу" (модифікована автором).

Мета: формування групової єдності, позитивного настрою.

Стимульний матеріал: папір, набір олівців.

Процедура проведення: Педагог пропонує взяти лист паперу і намалювати на ньому те, що хочеться зараз, але так, щоб на аркуші залишилося ще достатньо порожнього місця. Потім аркуш передати сусіду справа (малюнки передаються по колу), який теж намалює на ньому те, що хоче додати у цей малюнок (вправа продовжується поки всі учасники не намалюють свій малюнок).

Обговорення:

1. Про що нове ви сьогодні дізналися?
2. Чи ви помітили те, що робили інші?
3. Які емоції ви помітили у інших? На яку поведінку звернули увагу?
4. Вам подобається бути учасником групи?
5. Чого ви сьогодні навчилися?
6. Що вам сподобалося/засмутило на занятті?

"Ритуал прощання".

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають у коло, передають один одному усмішку, дивлячись в очі та торкаючись долонями один одного.

9 заняття

Тема: Мій внутрішній світ

Мета групового заняття: створення атмосфери довіри; навчання способів вираження гніву, злості; формування позитивної самооцінки, навчання способів вираження страждання, суму, страху, злості; підвищення почуття особистої значущості; виховання позитивних емоцій, зняття емоційного напруження.

Вправа "Привітання" [С. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: "Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взяли", - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: "І Сашко з нами... І Оленка з нами..." (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим називати імена.

Дорослий охоплює поглядом кожну дитину і говорить "Усі з нами!" Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: "Всі тут!" Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Релаксація "Чаклунка сну" [М. Чистякова].

Мета: навчити розслаблятися; зняти м'язове, психоемоційне напруження; налаштування на позитивний настрій.

Стимульний матеріал: музичний супровід "Колискова" К. Дуйсейкеєва, тоненька "чарівна" паличка.

Процедура проведення: діти сидять на килимі у зручних позах на великій відстані один від одного. "Чаклунка" торкається кожного тоненькою паличкою, і діти "засинають" (схиляють голови і закривають очі). Дія відбувається під музику.

Етюд "Старий гриб"[М. Чистякова].

Мета: навчання вираження емоцій страждання та суму; зняття внутрішньої напруги.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: "Старий гриб ось-ось впаде. Його слабка ніжка вже не витримує тягара великої шляпки. (Діти стоять, розставивши ноги на ширині плечей, коліна трохи зігнуті; плечі опущені, руки висять вздовж тіла; голова схиляється до плеча).

Вправа "Виготовлення фігури дорослого"(модифікована автором).

Мета: виявити ставлення дитини до батьків; викликати в дітей позитивні думки про батьків; допомогти дитині висловити позитивні/негативні почуття; формувати позитивне мислення; зняти емоційне напруження.

Стимульний матеріал: фігури батьків з паперу, ножиці, набір фломастерів, набір кольорових олівців.

Процедура проведення: керівник пропонує учасникам вирізати з паперу силуети своїх батьків. Далі вони повинні намалювати обличчя матері (або батька), відтворивши емоційний стан, у якому вона (він) перебуває найчастіше. За допомогою керівника вздовж силуету пропонується написати ім'я матері (батька).

Гра "Клоуни сваряться" [М. Панфілова].

Мета: зняття вербальної агресії

Стимульний матеріал: не потрібен.

Процедура проведення:"Клоуни показували дітям дійство, веселили їх, а потім стали вчити дітей лаятися. Так, так, сердито лаятися один на одного "овочами і фруктами". Наприклад: "Ти, – каже клоун, – капуста!" А дитина відповідає ... (пауза для того, щоб дитина придумала відповідь). "А ти, – продовжує клоун, – полуниця". Інша дитина відповідає (сварить дорослого). Звертається увага на адекватне, сердите інтонування. Діти можуть вибирати пари, міняти партнерів, "лаятися" разом або по черзі "сварити" всіх дітей. Дорослий керує грою, сигналом оголошує початок і кінець гри, зупиняє, якщо використовуються інші слова або фізична агресія.

Гра триває, змінюючи емоційний настрій дітей. "Коли клоуни навчили дітей лаятися, батькам це не сподобалося". Клоуни, продовжуючи гру, вчать дітей не тільки лаятися овочами і фруктами, але й лагідно називати один одного квітами. Наприклад: "Ти – дзвіночок..." (дитина лагідно називає дорослого). Інтонування має бути адекватним. Діти знову розбиваються на пари і т. п. і лагідно називають один одного квітами.

Етюд "Страх"[М. Чистякова].

Мета: навчання способів вираження страху; навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: музичний супровід

Процедура проведення: Хлопчик боїться залишитися наодинці. Він нерухомо сидить на стільці і з острахом дивиться на двері...

Раптом в іншій кімнаті хтось причаївся, що тоді?

За час етюдую звучить музика Н. Мясковского "Тривожна колискова".

Виразні рухи. Голову відкинути назад і втягнути в плечі.

Міміка. Брови йдуть вгору, очі розширені, рот розкритий ніби для вигуку.

Етюд "Неочікувана радість"[М. Чистякова].

Мета: навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: До кімнати увійшла мама, з посмішкою подивилася на своїх хлопчиків і сказала:

— Закінчайте, хлопці, свою гру. Через годину ми йдемо в цирк!

Мама підняла руку і показала квитки. Хлопчики спочатку завмерли, а потім пустилися танцювати навколо мами.

Виразні рухи. 1. Прикусити нижню губу, підняти брови, посміхатися.

2. Сміятися, потирати руки одну про іншу, причому одна рука може бути стиснута в кулак. Можна плескати в долоні, стрибати, пританцьовувати.

Вправа "Мене люблять за..." (запропонована автором)

Мета: підвищення самооцінки; підвищення значимості дитини; усвідомлення своїх позитивних рис.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: дорослий пропонує назвати дитині риси, за які, на його думку, її люблять батьки. Просить пригадати вчинок, який дитина згадує із задоволенням. Запитує якою б дитина хотіла бути. (Орієнтовні запитання: Про який вчинок згадуєш із задоволенням? Поясни чому? Кому були адресовані добрі вчинки? Що ти при цьому відчував (-ла) Яким би ти хотів(-ла) бути?).

Обговорення:

1. Які емоції ви відчули під час виконання вправ?
2. Чого ви сьогодні навчилися?
3. Що вам сподобалося/засмутило на занятті?
4. Що вас змусило замислитися на занятті?
5. Які емоції ви відчули під час виконання вправ?
6. Над чим будете продовжувати працювати вдома?
7. Як ви зможете у подальшому житті застосовувати свої знання і навички?

"Ритуал прощання".

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають у коло, передають один одному усмішку, дивлячись в очі та торкаючись долонями один одного.

10 заняття

Тема: Наші вчинки – наше обличчя

Мета групового заняття: вчити передавати свій емоційний стан за допомогою міміки і жестів; навчати прийомів саморегуляції, розвиток уміння опанувати себе в ситуаціях, що провокують гнів, злість, зняття емоційного напруження; психокорекція проявів тривожності, агресивності, невпевненості, імпульсивності.

Вправа "Привітання"[Є. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: "Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взялися", - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: "І Сашко з нами... І Оленка з нами..." (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим називати імена.

Дорослий охоплює поглядом кожную дитину і говорить "Усі з нами!" Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: "Всі тут!" Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Етюд "Двоє рибалок"[М. Чистякова].

Мета: навчання вираження емоції страждання та суму; зняття внутрішньої напруги.

Стимульний матеріал: відерця, вудочки.

Процедура проведення: "На мосту стояли двоє хлопців-рибалок і ловили рибу. У них були однакові вудочки, однакові відерця для риб, та й стояли вони неподалік один від одного. Але один хлопець-рибалка витягував з води рибку за рибкою, а інший - увесь час з досадою поглядав на нього. У його відерці плавала лише одна невеличка рибка. Ось і зараз у нього не клює, а у сусіда знову смикається поплавок. У невдачливого рибалки на обличчі все сильніше виражалася досада, а у щасливого обличчя було, як у задаваки, глузливе.

Гра "Тух – тібі – дух"[Є. Лютова, Г. Моніна].

Мета: навчання дітей норм поведінки у ситуації агресивності; вироблення навичок послаблення негативних емоцій.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: "Я по секрету скажу вам чарівне слово, це заклинання проти поганого настрою, проти образ і розчарувань. Щоб заклинання подіяло треба ходити по кімнаті й ні з ким не розмовляти. Коли ж ви захочете поговорити з кимось, то зупиніться, подивіться іншій дитині

прямо в очі й сердито – пресердито вимовте чарівне слово: "Тух – тобі – дух". Потім продовжуйте рухатися по кімнаті. Час від часу зупиняйтеся перед кимось і знову повторіть: "Тух – тобі – дух".

Примітка. У грі закладений комічний парадокс. Вимовляти: "Тух – тобі – дух" і не засміятися досить складно.

Вправа "Карлсон" [М. Чистякова].

Мета: вчити передавати свій емоційний стан за допомогою міміки і жестів.

Стимульний матеріал: загадка про Карлсона

Процедура проведення: Ведучий пропонує дітям відгадати загадку:

Мій дім - у вас на покрівлі!

Я кожному знайомий!

І мій пропелер чути

З горища вашого дому

(М. Таніч)

Потім одна дитина показує, яке обличчя у Карлсона, а інший - яке задоволене обличчя у хлопчика, до якого прилетів Карлсон.

Виразні рухи. 1. Надути щоки. 2. Посміхатися.

Вправа "Я дорослий" [О. Хухлаєва].

Мета: гармонізація домагання на визнання;

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: перед виконанням діти сідають по колу. Керівник говорить: "Закрийте очі. роздивіться, як ви вдягнені, що робите, які люди вас оточують. Ці люди вас дуже люблять. За що вони вас люблять? Може, за вашу чуйність чи відвертість, за чесність? Може, за щось інше? Відкриємо очі і розкажемо один одному, якими ми станемо, коли виростимо, які наші якості будуть подобатися оточуючим".

Діти по черзі розповідають про себе "дорослого", інші додають "хороші якості", якими, на їхню думку, буде володіти оповідач у майбутньому.

Етюд "Момент відчаю" [М. Чистякова].

Мета: навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: музичний супровід

Процедура проведення: Дитина приїхала з батьками в чуже місто. На вокзалі хлопчик відстав від них. Він вийшов на привокзальну площу та у розпачі, не знає, куди йти. Звучить музика Н. Лисенко "Момент відчаю" (уривок).

Виразні рухи. Голова нахилена вперед і втягнута в плечі, плечі підняті брови йдуть вгору і зсуваються, губи розкриті так, що видно верхній ряд зубів, одна рука з силою стискає іншу.

Етюд "Гнівна Гісна" [М. Чистякова].

Мета: навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: стілець

Процедура проведення: Гісна причаїлася біля самотньої пальми (для цього стоїть спеціально приготовлений стілець). У листях пальми ховається

мавпочка. Гієна чекає, коли мавпочка знесилиться від голоду і спраги й зістрибне на землю. Тоді вона з'їсть її. Гієна шаленіє, коли хтось наближається до пальми, бажаючи допомогти мавпі.

Я страшна Гієна,
Я гнівна Гієна,
Від гніву на моїх губах
Завжди закипає піна.

Виразні рухи. Посилена жестикуляція.

Міміка. Насуплені брови, зморщений ніс, випнуті губи.

Обговорення:

1. Про що нове ви сьогодні дізналися?
2. Чи ви помітили те, що робили інші?
3. Які емоції ви помітили у інших? На яку поведінку звернули увагу?
4. Вам подобається бути учасником групи?
5. Чого ви сьогодні навчилися?
6. Що вам сподобалося/засмутило на занятті?

"Ритуал прощання".

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають у коло, передають один одному усмішку, дивлячись в очі та торкаючись долонями один одного.

Програма "Допомога батькам з неповних та неблагополучних сімей"

1 заняття

Тема: Знайомство. Про емоції, почуття та дітей.

Мета індивідуального заняття: створити атмосферу довіри; ознайомитися із сімейною ситуацією, історією розвитку дитини; сприяти становленню батьківської компетентності щодо особливостей виховання дітей старшого дошкільного віку; сприяти навичкам конструктивної взаємодії з дітьми; формувати відповідальне ставлення до виховання психічно здорової дитини.

1. Вправа "Знайомство"

Мета: сприяти встановленню дружньої атмосфери; налаштувати батьків на діалог; зняти емоційне напруження.

Стимульний матеріал: не потрібен.

Процедура проведення: Педагог пропонує батькам представитися та обрати собі ім'я, яким вона б хотіла, щоб її називали під час занять.

2. Вправа "Хто Я?" [І. Стішенок].

Мета: актуалізація уявлень про себе.

Стимульний матеріал: аркуш, ручка

Процедура проведення: "Що означає для вас висловлення "знати себе?" Протягом 15 хвилин вам треба буде дати відповідь на запитання "Хто Я", використовуючи 20 слів або речень. Не намагайтеся вибрати правильні або неправильні, важливі або неважливі відповіді. Записуйте їх одразу щойно вони вам спали на думку. Не може бути правильних відповідей".

Обговорення: Зверніть увагу на час, чи всі 15 хвилин використано чи виконання завдання завершилося раніше?

Подивіться, чи є у вас схожі відповіді. Якщо такі є, виділіть їх і об'єднайте. Ці відповіді свідчать про тему, яка вас хвилює, сформулюйте її. Скільки характеристик залишилося?

Якщо відповідей не більше 8, то це означає, що ви не хочете презентувати себе навіть собі, або просто не думаєте про себе і користуєтеся у побуті простими характеристиками.

Від 9 до 17 відповідей – середній, помірний рівень самопрезентації. Можливо, ви знаєте себе, але не надто добре. Що вам заважало дати собі характеристику? Ви не одразу включилися у роботу? Ви себе постійно контролюєте? Або вам забракло слів висловити те, що відчуваєте?

Від 18 і більше – високий рівень самопрезентації. Людина знає себе з різних сторін, думає про себе, не соромиться себе.

Відповідей більше 22 – Більше, не значить краще. Результат може свідчити про невпевненість людини у собі.

3. Інтерв'ю

Мета: ознайомитися із сімейною ситуацією, історією розвитку дитини, вербалізувати думки батьків щодо ситуації, яка склалася в сім'ї.

1. Хто проживає разом з вами?

2. Чи був у вашого чоловіка (жінки) інший шлюб?
3. Чи є від колишнього шлюбу діти?
4. Скільки років ви прожили у шлюбі?
5. Коли ви розлучилися скільки років було вашій дитині?
6. У ваших родичів були схожі проблеми?
7. Ви часто обговорюєте із членами своєї родини ситуацію, яка склалася – ваше розлучення?
8. Кому в сім'ї ви довіряєте найбільше?
9. Хто з членів сім'ї любить проявляти турботу про інших?
10. А хто любить, щоб про нього піклувалися?
11. Які улюблені заняття у вашої дитини?
12. В які ігри і з ким полюбляє грати ваша дитина?
13. Чи подобається дитині малювати, з якого віку, що?
14. Чи подобається дивитися телевізор, слухати казки?
15. Чи є у дитини домашні обов'язки?
16. Що ви не дозволяєте своїй дитині?
17. Чи проводите спільний час з дитиною?
18. Чи змінювалася поведінка вашої дитини останнім часом?
19. Чи буває дитина агресивною і грубою? Проти кого спрямована агресія?
20. Якими засобами ви намагаєтеся подолати агресію дитини?
21. Чи знаходите ви порозуміння у інших членів родини?

4. Інформаційне повідомлення "Особливості старшого дошкільного віку".

Під час взаємодії з оточуючими відбувається соціалізація дитини, засвоєння нею відповідної системи цінностей, норм національної та загальнолюдської культури. Крім цього, спілкування виконує важливу роль у виникненні та розвитку самопізнання і самооцінки. Прагнення до самопізнання і самооцінки виникає у процесі спілкування дітей спочатку з близькими дорослими, а після 3-х років – і з однолітками. У процесі спілкування дитина отримує можливість оцінити себе в різних сферах життєдіяльності.

Дошкільне дитинство є початком фактичного становлення особистості, розвитку активності як чинника світопізнання, засвоєння соціального досвіду поколінь, видів і способів практичної діяльності. Саме у цей період дошкільнятам прищеплюється культура людських взаємин, вони вчаться взаємної поваги у спілкуванні та спільній діяльності, у них виробляється вміння дотримуватись простих норм співжиття, керуватись соціально значущими цінностями. Соціальна ситуація розвитку – це система стосунків, у яку дитина входить; це те, як вона орієнтується у суспільних взаєминах і до яких галузей суспільного життя долучається. Відомо, вже в ранньому віці починає складатися важливе особистісне утворення базисна довіра до світу та уявлення дитини про надійність дорослих, емоційна близькість із ними; у дитини формується відкритість до соціальних впливів, готовність сприймати інших людей, інтерес до спілкування з ними.

5. Вправа "Десять кімнат" [І. Стішенок].

Мета: усвідомлення учасником власної моделі поведінки при прояві різних емоцій.

Стимульний матеріал: не потрібен.

Процедура проведення: "Уявіть, що ви мешкаєте у будинку, в якому 10 кімнат: радості, страху, смутку, плачу, злості, агресії, самотності, надії та ще дві. Які? Вирішувати вам."

Намалюйте у кожній кімнаті її символи. І дайте відповіді на запитання: як часто ви там буваєте, що робите? У якій із кімнат набираєтесь сил, а в якій, навпаки, втрачаєте?"

Учаснику необхідно поділити аркуш на 10 частин, кожен частину підписати одним із названих вище почуттів і намалювати в відповідний символ.

Після завершення завдання відбувається обговорення.

6. Бесіда про емоції та почуття.

Емоційний розвиток дитини починається з перших миттєвостей вагітності матері, і навіть ще раніше. Адже хронічна втома, сімейні негаразди та інші проблеми вже підготували "негативний ґрунт" для емоційних проблем дитини. Процес народження, перші хвилини, місяці життя означають багато в емоційній сфері хлопчика або дівчинки. І дуже важливо, якщо в сім'ї єдиний стиль виховання. Тоді дитині не доведеться "розриватися" у виборі своїх дій, не потрібно буде пристосовуватися і хитрувати. При авторитарному, командному стилі виховання, у дітей частіше спостерігається схильність до брехні, впертість і навіть дрібне злодійство. Емоційність дитини визначається і спадковим фактором (на кого схожий ваш малюк?).

Деякі діти емоційні зовні (галасливі, плаксиві), інші внутрішньо емоційні (боязкі, тривожні), але і тим і іншим складно справлятися зі своїми емоціями. Крики та покарання з боку дорослих лише посилюють проблеми у дітей. Що ж робити?

Насамперед необхідно спробувати зрозуміти свою дитину, зрозуміти, що з нею відбувається, що вона відчуває, думає. Коли батьки у конфлікті проявляють своє розуміння дітям, ситуація значно змінюється. Наприклад: "Я тебе розумію, ти зараз відчуваєш (смуток, радість, страх...) або хочеш (грати, гуляти, кричати ...), але ти зрозумій і мене, я відчуваю ...". Після цього залишиться лише запропонувати дитині альтернативу або обмежити емоційні прояви у часі. Для цього на допомогу приходять іграшки (краще всього звукова). Наприклад: "Ти ще трохи пограєш, а коли зайчик тебе покличе, гра закінчиться".

Таким чином, знімаються (зменшуються) прояви агресії, що спрямовані на дорослих, і батькам легше бути більш послідовними у своїх вимогах. А коли послідовності немає, тобто якщо сьогодні ви сказали "так", а завтра "ні", не пояснюючи причин, або після дитячих докучань ви "здалися!", тоді можете вважати, що дитина почне вами маніпулювати, шукати "нові кнопки".

Емоційні діти (боязкі або галасливі) потребують фізичної рухової активності. Можна використовувати "агресивні ігри" ("Зла - добра кішка", "Вперта подушка" та ін.). Крім того, необхідно навчати їх прийомам розслаблення, релаксації, оскільки постійні затиски у дітей (агресивні або тривожно-боязливі) можуть призводити до психосоматичних захворювань.

В іграх, як і у вимогах, бажано бути послідовними і систематичними. Якщо батькам не вистачає запропонованих психологічних прийомів, або щось не виходить, необхідно відчувати свій шлях, знайти свої цікаві рішення. Власна інтуїція батьків може підказати дивовижні психологічні техніки. Наприклад, мама дитини, що страждає перезбудженням перед сном, придумала гру в "Безсоння". Погладжуючи теплими долонями по тілу малюка, мама збирала безсоння, а потім викидала його, проганяючи геть, тобто в ігровій формі проводилася релаксація дитини

7. Анкета "Відверто кажучи" [О. Істратова]. Модифікована

Стимульний матеріал: бланки анкети

Процедура проведення: 1). Під час занять я зрозуміла, що....

2). Найкориснішим для мене було ...

3). Я була б більше відвертою, якщо...

4). Своїми основними помилками на заняття я вважаю..

5). Мені не сподобалося....

6). Більше всього мені сподобалося...

7). На місці керівника я...

8. Вправа "Маяк" [О. Горбатова].

Мета: звільнитися від почуття уразливості, беззахисності, зняття емоційного напруження.

Стимульний матеріал: не потрібен.

Процедура проведення: "Уявіть маленький скелястий острів далеко від континенту. На його вершині - високий маяк. Уявіть себе цим маяком. Ваші стіни настільки товсті та міцні, що навіть сильні вітри, що постійно дмуть на острів, не можуть погасити вас. З вікон вашого верхнього поверху і вдень, і вночі, в гарну і погану погоду палахкотить потужне світло, який слугує орієнтиром для судів. Пам'ятайте про ту енергетичну силу, яка підтримує сталість вашого променя, що ковзає по океану, сповіщаючи мореплавців про небезпеку і є символом безпеки для людей на березі... Тепер спробуйте відчувати внутрішнє джерело світла в собі, - світла, яке ніколи не гасне".

Домашнє завдання: зафіксуйте свої емоційні реакції на поведінку дитини.

2 заняття

Тема: Проблеми батьків. Занурення у дитинство

Мета індивідуального заняття: навчати ефективного спілкування з дитиною; поглибити знання про роль емоційної сфери дошкільника; розвивати вміння спілкування з дитиною;

1. Бесіда про світ дорослих і світ дітей.

Діти сприймають оточуючий світ не так, як дорослі. Причинами такої організації сприймання оточуючого світу дитини і дорослого є дитяча імпульсивність, емоційність, химерна алогічність їхніх вчинків, дитячий натуралізм тощо.

Особливості дитячого світу, у порівнянні із світом дорослих, полягають у наступному:

- відсутність сталих поглядів;
- швидкість перевтілення;
- емоційність;
- підвищена мінливість;
- відсутність побутових турбот;
- відкритість;
- імпульсивність;
- велика злитість із зовнішнім світом;
- життя справжніми подіями (теперішнім часом);
- повнота світовідчуття.

Нерідко батькам здається, що у дитини погана поведінка через прагнення докорити батькам, проте так буває далеко не завжди. В основі будь-якої небажаної поведінки є чотири цілі:

- а) вимога уваги чи комфорту;
- б) бажання показати свою владу чи демонстративна непокора;
- в) помста;
- г) утвердження своєї неспроможності або неповноцінності.

Дуже часто ми виходимо із твердження, що діти повинні нас і оточуючий світ розуміти так, як розуміємо його ми – дорослі, проте це помилка. Діти роблять свої висновки, враховуючи при цьому не тільки те, що ми їм говоримо, а й те, що ми при цьому робимо, як поводимо себе з іншими людьми. Нам власний приклад дуже часто впливає більше на дітей, ніж будь-які повчання.

Далі я пропоную вам представити себе на місці вашої дитини...

2. Вправа "Занурення у дитинство" [І. Марковська].

Мета: усвідомлення різниці між "світом" дитини і дорослого, що виражається в особливостях сприймання, емоційних переживаннях, мотивації поведінки тощо. Набуття навичок аналізу причин поведінки дитини, виходячи з позиції дитини.

Стимульний матеріал: не потрібен.

Процедура проведення: "Сядьте зручніше, ноги поставте на підлогу, так, щоб вони добре відчували опору, спиною зіпріться на спинку стільця. Якщо ви хочете відкашлятися, зробіть це зараз. Закрийте очі, прислухайтеся до свого подиху, воно рівне спокійне. Відчуйте важкість у руках, у ногах. Потік часу переносить вас у дитинство, час, коли ви були маленькими. Уявіть теплий весняний день, вам 5, 6 або 7 років, уявіть себе в тому віці, в якому ви краще себе пам'ятаєте. Ви йдете по вулиці, подивіться, що на вас одягнуте, яке взуття, який одяг. Вам весело, що ви йдете по вулиці і поруч з вами

близька людина, подивіться, хто це, ви берете її за руку і відчуваєте її теплу надійну руку. Потім ви відпускаєте її і тікаєте весело вперед, але не далеко, чекаєте свою близьку людину і знову берете її за руку. Раптом ви чуєте сміх, піднімаєте голову і бачите, що тримайте за руку зовсім іншу, незнайому вам людину. Ви обертаєтеся і бачите, що ваша близька людина стоїть ззаду і посміхається. Ви біжите до неї і знову разом за руку йдете далі і разом смієтеся над тим, що сталося. А зараз настав час повернутися назад у цю кімнату, і коли ви будете готові, ви відкриєте очі".

- Чи хочете поділитися своїми думками, емоціями, почуттями, які ви пережили під час цієї вправи?

3. Вправа "Мій девіз" [О. Істратова].

Мета: рефлексія свого відношення до оточуючого і до себе.

Стимульний матеріал: папір, ручка.

Процедура проведення: Сформулюйте свій девіз, які відображає ваше життєве кредо, ставлення до світу в цілому і до себе. На формулювання виділяється до 5 хвилин.

Домашнє завдання: 1. Запишіть вдома що вас засмучує і радує у вашій дитині.

2. Намалюйте з дитиною круглий стіл і попросіть її розсадити за святковим столом тих, кого б вона хотіла бачити на сімейному святі. Дитина сама повинна намалювати ту кількість стільців, яка їй необхідна, але не треба їй підказувати і нав'язувати рішення.

Обговоріть з дитиною значення слова "компліменти".

3. Складіть текст шлюбної об'яви, у якому зафіксуйте свої основні чесноти. Не приділяйте багато уваги фізичним даним. Не вказуйте про матеріальні цінності. Порадійте, якщо вони у вас є. Напишіть про себе.

Охарактеризуйте у декількох словах ваш ідеал. Яким ви його собі уявляєте? Опис ідеалу не повинен перевищувати 1/3 об'яви.

3 заняття

Тема: Взаємостосунки з дитиною

Мета індивідуального заняття: формувати відповідальність батьків за соціалізацію дитини; сприяти емоційному благополуччю в сім'ї; сприяти формуванню внутрішньої стабільності; зняття внутрішнього конфлікту.

1. Перевірка домашнього завдання.

Педагог пропонує поділитися тим, що змінилося з минулої зустрічі, які труднощі були під час виконання завдання, до яких висновків прийшли батьки, виконавши завдання.

2. Вправа "Поговоримо?"[Т. Смирнова]. модифікована

Мета: сприяти формуванню внутрішньої стабільності; зняття внутрішнього конфлікту; вербалізація переживань стосовно дитини, яка виховується у неблагополучній сім'ї.

Стимульний матеріал: не потрібен.

Процедура проведення: Педагог пропонує пригадати ситуацію, яка складається у взаємостосунках з дитиною і яка викликає занепокоєння:

1) пригадайте ситуацію, звернувши увагу на манеру поведінки дитини;

2) послухайте уважно (подумки) ті слова, які зазвичай промовляє дитина;

3) визначте позитивні наміри, які ховаються за зовнішнім проявом поведінки і словами дитини;

4) що зазвичай ви відповідаєте дитині?

Прикладів ситуацій може бути декілька.

3. Вправа "Фотографія вихідного дня" запропонована автором

Мета: проаналізувати та усвідомити час, який виділяється батьками на спілкування, ігру та інші діяльності протягом вихідного дня.

Стимульний матеріал: 2 бланка.

Процедура проведення: Батькам пропонується заповнити бланки на суботній та недільній дні. На кожен бланк виділяється по 3 хвилини.

"Фотографія вихідного дня"

Ім'я _____

Час	Зміст діяльності
7.00 - 8.00	
8.00 - 9.00	
9.00 - 10.00	
10.00 - 11.00	
11.00 - 12.00	
12.00 - 13.00	
13.00 - 14.00	
14.00 - 15.00	
15.00 - 16.00	
16.00 - 17.00	
17.00 - 18.00	
18.00 - 19.00	
19.00 - 20.00	
20.00 - 21.00	
21.00 - 22.00	
22.00 - 23.00	
23.00 - 24.00	

Обговорення – пропонується виставити оцінку біля кожної діяльності за 8-бальною шкалою. Критеріями оцінювання може бути повнота заповнення бланку і змістовність дня. Чи достатньо часу приділяється уваги дитині? Що робите з дитиною разом? Чи багато часу дитина проводить з друзями? Чи багато часу дитина проводить поза межами дому? Скільки часу спілкується з іншими членами родинами? Чи ночує дитина у бабусі?

3. Бесіда-рецепт щодо налагодження взаємостосунків з дитиною.

Питання: що для вас означає слухати дитину?

Слухання буває пасивне і активне. При пасивному слуханні ви дає мінімум реакцій у відповідь (промовляєте "Так, так", "Я тебе слухаю"); у вас змінюється вираз обличчя на підтримку людини, яка говорить; на знак згоди рухаєте головою. Якщо дитині важливо тільки виговоритися, то такого слухання буде достатньо.

Активне слухання створює теплоту у стосунках; батьки можуть відчувати себе дитиною, тим самим полегшуючи вирішення проблем дитини, а у дитини з'являється бажання прислухатися думки батьків. Активне слухання допомагає виховувати самоконтроль і відповідальність. Прийомами активного слухання є переказ (повний і короткий), відображення почуттів, уточнення, резюме (підведення підсумків), проговорювання підтексту.

У *переказі* ключовими є такі фрази "Ти говориш...", "Як я розумію...", "Іншими словами, ти вважаєш...". Батьки, які можуть повторити слова дитини, допомагають їй розібратися у власних почуттях і думках. Проте не варто повторювати, як папуга. Повторення повинно використовуватися у відповідності з потребами дитини, воно повинно слугувати зворотнім зв'язком з нею.

Приєм *уточнення* може бути спрямованим на конкретизацію і з'ясування чогось ("Ти говориш, що це відбувається давно. Як давно це відбувається?"), може стосуватися всього висловлення іншої людини (Поясни, будь-ласка, ще раз", "Ти могла б повторити ще раз"). Уточнення не слід плутати із випитуванням ("А навіщо це ти казав?").

Відображення почуттів – приговорювання почуттів, які відчуває інша людина. Як наслідок, діти менше бояться негативних почуттів; вони бачать, що дорослі їх розуміють. Краще називати почуття у стверджувальній формі, оскільки питання менше виражає співчуття.

Проговорювання підтексту краще застосовувати для подальшого взаєморозуміння і для підтримки бесіди, а не для того, щоб показати, наскільки добре слухаючі батьки знають дитину. Використання цього прийому для маніпулювання руйнує добрі стосунки з дитиною. Якщо ж воно використовується для оцінювання, будьте готові, що оцінювання блокує бажання розповісти про проблему.

Резюме використовується під час довготривалої зустрічі, як підсумок.

Дуже важливо налагодити взаємостосунки з дитиною, щоб вона відчувала себе спокійно і упевнено. Для цього треба уважно слухати дитину; проводити з нею більше часу. Встановити сімейні традиції, спільні справи, запровадити спільне читання книжок, спільні розваги і відпочинок, сумісне приготування їжі. Якщо у вас не одна дитина, намагайтеся приділяти свої час кожній дитині окремо, а не тільки одночасно.

Якщо у вас поганий настрій, знаходитесь в стані стресу, роздратовані не поспішайте із висловленнями, порахуйте до 10, не торкайтеся дитини, краще підіть в іншу кімнату. Якщо є можливість, не починайте спільну справу з дитиною. Дихайте глибоко і повільно, не підвищуйте голос.

Якщо ви засмучені, скажіть про це дитині. Поясніть, що хочете побути трохи насамоті, що дитина не винна у вашому поганому настрої.

Зробіть для себе щось приємне: випийте чаю, послухайте вашу улюблену музику, приміть теплу ванну або душ, розслабтеся на дивані.

Спробуйте передбачити свій емоційний зрив і не допускайте його – навчіться собою керувати.

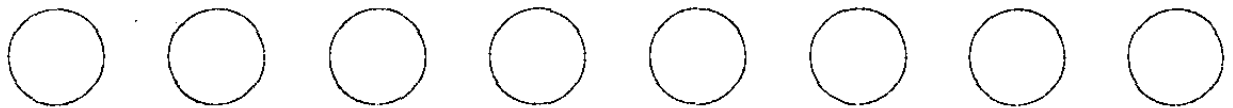
Обговорення:

1. Що нового я дізнався про себе?
2. Що мені заважає проводити з дитиною більше часу?
3. Хто мені може допомогти у роботі над собою?
4. Що мене змусило замислитися під час зустрічі?
5. Що вас здивувало?
6. Що вам хочеться зробити по-новому після цієї зустрічі?

Домашнє завдання:

1. Інструкція: "Всі ці кружечки – люди, відзнач себе – де ти?" Перед виконанням цього завдання уточніть у дитини, де вона бачить початок цієї лінії, а де кінець. Лінія складається із 8 кружечків.

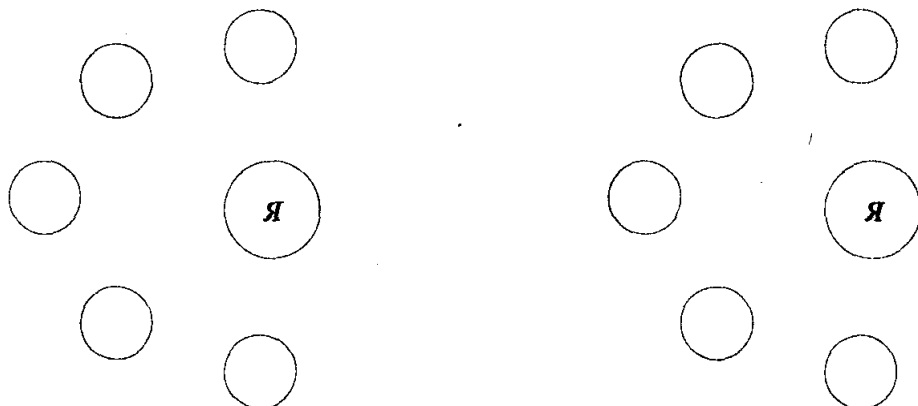
Малюнок 1.

2. Інструкція "На цьому малюнку твій кружечок позначений літерою Я (всередині стоїть літера Я). Намалюй в інших кружечках, де твої мама, тато, бабуся, дідусь, інші члени родини". Для кожного члена родини бажано малювати окремий малюнок, тому що дитина може помістити на один кружечок одразу декілька осіб.

Якщо кружечки малюються від руки, то необхідно дотримуватися однакового розміру кружечків.

Малюнок 2.

Заняття батьків з дітьми № 4

Тема: Світ дітей і дорослих

Мета заняття: створення позитивного емоційного настрою, почуття комфортності, зняття емоційного напруження; формування позитивної установки на подолання конфліктних ситуацій між батьками і дітьми.

1. Вправа "Питання-відповідь" модифікована.

Подається приблизний перелік питань для батьків і дітей. Під час обміну відповідями може виникнути ситуація, коли самі учасники можуть пропонувати свої варіанти питань, ініціативу слід підтримувати.

- Моя улюблена тварина і чому. Моя нелюблена тварина і чому.

- Мій улюблений колір і чому. Мій нелюблений колір і чому.

- Моя улюблена казка. Казка, яка мені не подобається.

- В іншій людині мені більше всього подобається така риса, як..., а не подобається...

- Як би у мене була фантастична можливість стати кимось на один день, то я би став... Чому?

- Доброго чарівника я попросив би про.... А злого попросив би... Чому?

- В яких тварин перетворив би чарівник мене і моїх членів родини.

Чому?

2. Вправа "Мій найщасливіший день" [О. Горбатова].

Модифікована

Мета: усвідомлення безсвідомих процесів, навчання розуміння своєї сутності, збагачення себе новими ресурсами.

Стимульний матеріал: аркуші паперу, набір олівців, набір фломастерів.

Процедура проведення: Інструкція: "Візьміть по аркушу і намалюйте свій найщасливіший день".

Обговорення: давайте спочатку спробуємо зрозуміти, що зображено на ваших малюнках; нехай автор малюнка прокоментує своє зображення.

3. Вправа "Мій найсумніший день" [О. Горбатова]. Модифікована

Мета: усвідомлення безсвідомих процесів, навчання розуміння своєї сутності, збагачення себе новими ресурсами.

Стимульний матеріал: аркуші паперу, набір олівців, набір фломастерів.

Процедура проведення: Інструкція: "Візьміть по аркушу паперу і намалюйте свій найсумніший день".

Обговорення: давайте спочатку спробуємо зрозуміти, що зображено на ваших малюнках; нехай автор малюнка прокоментує своє зображення.

4. Вправа "Спілкування у парі" [І. Стішенок].

Мета: експериментування з вербальними і невербальними засобами спілкування.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: "Спина до спини". Сядьте на підлозі спина до спини. Спробуйте поговорити. Через декілька хвилин поверніться обличчям один до одного і поділіться враженнями.

"Сидячи і стоячи". Оберіть хто з вас буде стояти, інший – сидить. Спробуйте поговорити у такому положенні. Через декілька хвилин поміняйтеся місцями, щоб кожен міг дивитися на іншого знизу вверху, і зверху вниз. Через декілька хвилин поділіться враженнями.

"Очі в очі". Подивіться один одному в очі і поспілкуйтеся лише поглядом. Через декілька хвилин обговоріть свої враження.

5. Вправа "Малюнок удвох" [О. Горбатова]. Модифікована

Мета: усвідомлення безсвідомих процесів, навчання розуміння своєї сутності, збагачення себе новими ресурсами.

Стимульний матеріал: аркуш паперу та олівці.

Процедура проведення: Батько і дитина одержують інструкцію: "Увесь наш подальший процес повинен відбуватися в цілковитій тиші. Вам дається один аркуш паперу і по одному олівцю (виберіть колір); знайдіть затишне місце і почніть малювати. Ваш загальний малюнок повинен бути готовий через 15 хвилин".

Обговорення: Що ви зобразили? Який настрій вашого малюнку? Чи спілкувалися ви під час малювання? Хто почав перший? Чи ваш малюнок пов'язаний з реальним життям? Яким чином?

6. Вправа "Чарівна крамниця" [І. Стішенок].

Мета: допомогти батькам і дітям зосередитися на суттєвих для життєвих цілях і за допомогою уяви усвідомити закономірність: для того, щоб щось придбати нове, нам завжди необхідно за це заплатити.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Педагог говорить: "Я хочу вам запропонувати вправу, яка дасть вам можливість подивитися на самих себе. Ви можете висловлювати будь-яке бажання і, як у казці, зважити, ціну вашого бажання.

Отже, сядьте зручно. Зробіть декілька глибоких вдихів і видихів і повністю розслабтеся. Уявіть собі, що ви крокуєте вузької стежкою крізь ліс. Уявіть місцевість, що вас оточує. Подивіться на все. Сумрачно чи світло в лісі? Що ви чуєте? Які аромати відчуваєте? Які у вас почуття?

Раптово стежка звертає і веде вас до якогось будинку. Вам стає цікаво, ви заходите в дім. Стіни дома об лаштовані стелажми і шухлядками, як у крамниці. Крізь стоять скляні ємності, банки, коробки. Це дійсно стара крамниця, до того ж чарівна.

Тепер уявіть собі, що я – продавець цієї крамниці. Ласкаво просимо! У нас ви можете отримати все, що бажаєте від життя. Однак є правило: за виконання кожного бажання ви повинні віддати щось або від чогось відмовитися. Той, хто бажає скористуватися чарівною крамницею, може підійти до мене і сказати, чого він бажає. Я поставлю йому лише одне питання: "Що ти віддаси за це?", і він повинен буде вирішити, чи готовий він віддати щось і що це буде. Більше я нічого говорити не буду".

Після завершення вправи можна обговорити емоції і почуття учасників.

Методичний семінар для вихователів щодо виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неблагополучній та неповній сім'ях

Тема: Соціалізація дітей дошкільного віку із неблагополучних та неповних сімей

Мета: вироблення навичок співпраці, ознайомлення вихователів із особливостями соціалізації дітей дошкільного віку, формування уявлень про фактори соціалізації.

1. Інформаційне повідомлення "Соціалізація дошкільника".

На сучасному етапі процес соціалізації особистості стає психолого-педагогічною проблемою, розв'язання якої є найважливішим чинником оптимального розвитку окремої особистості й суспільства в цілому. Тільки соціально прийнятна соціалізація надає можливість людині повноцінно існувати в сучасному світі.

Існує багато визначень поняття соціалізації, які різняться залежно від розуміння їхніми авторами сутності й структури особистості як психосоціогенної істоти. Більшість визначень цього поняття містить загальне положення про те, що сутність соціалізації полягає в засвоєнні індивідом соціального досвіду, але розуміння змісту цього досвіду, його структури, засобів і порядку засвоєння істотно відрізняються.

Під соціалізацією зазвичай розуміють розвиток дитини у взаємодії з навколишнім середовищем, в ході якого він засвоює соціальні норми і культурні цінності суспільства [Кулик Л. А., Берестов Н. І. Сімейне виховання. Москва: Просвещение, 1990. С.20].

Психолог А. Петровський у процесі соціалізації виділяє три стадії розвитку особистості суспільних відносин: адаптацію, індивідуалізацію та інтеграцію.

На стадії *адаптації*, що зазвичай збігається з періодом дитинства, людина є об'єктом суспільних відносин, на який спрямовані зусилля батьків, вихователів та інших людей, які оточують дитину.

На стадії *індивідуалізації* відбувається пристосування дитини, викликане потребою персоналізації.

Інтеграція – третя стадія розвитку людини в процесі соціалізації. Тут передбачається досягнення певного балансу між людиною та суспільством.

Завданнями вихователів дошкільного закладу є:

- збагачення індивідуального досвіду дитини позитивними враженнями;
- формування соціальних вмінь та навичок;
- формування готовності і здатності зважувати думку іншого;
- розвиток соціальних потреб;
- навчання працювати у команді;

- навчання домовлятися, узгоджувати свою позицію, в разі потреби поступатися власними інтересами на користь групи.

У сучасному світі особистість дитини з раннього дитинства підпадає під вплив різних факторів соціалізаційного процесу. Під факторами соціалізації Н. Голованова, А. Капська, Н. Лукашевич, А. Мудрик та ін. розуміють найважливіші умови, що детермінують соціальний розвиток особистості. Їх умовно поділяють на такі групи: мегафактори (космос, планета, світове співтовариство); макрофактори (етнос, країна, держав); мікрофактори (родина, заклади навчання та виховання, осередок ровесників). Віддаючи належну роль впливу всіх факторів соціалізації, зауважимо, що найважливішими для дошкільників залишаються фактори мікрорівня. Мікрорівень – це конкретні умови життя дитини, її розвитку. До факторів цього рівня належать інститути соціалізації, з якими дитина безпосередньо взаємодіє: сім'я, дошкільний заклад, дитяча спільнота.

Дитинство – період первинної соціалізації дитини, яка проходить в сім'ї, дошкільних і шкільних установах, а також у компаніях друзів і однолітків. Сім'я виступає мікрофактором соціалізації і найбільше впливає на формування особистості.

Сім'я відіграє винятково важливу роль у формуванні й розвитку особистості дитини. З перших митей життя вона розвивається як соціальна істота. Батьки здобувають статус життєво важливих фігур автоматично, тому що фізичне життя в самому буквальному значенні залежить від них; надалі потреби в їхній любові й схваленні здобувають для дитини таке ж значення. У взаєминах з батьками дитина черпає й освоює поведінкові навички, навички міжособистісного спілкування, статево-ролеві зразки поведіння, багато чого іншого. Батьківське відношення – один з найбільш важливих аспектів міжособистісних відносин у сім'ї.

Чинником соціалізації дітей дошкільного віку виступає дитяча субкультура – *соціально-культурний простір, який перемижується з простором культури дорослих; динамічне соціальне, психолого-культурне автономне утворення зі своїми морально-правовими нормами, мовленнєвим апаратом, своїм фольклорним надбанням та ігровим комплексом. З огляду на притаманні їй функції, дитяча субкультура є агентом соціалізації особистості, а її структурними компонентами виступають: дитячий фольклор, дитяча словесна творчість, дитячий правовий кодекс (правила спільноти, прийняті дитячим співтовариством), дитячі ігри (рухливі, рольові, предметні), дитячий гумор (жарти, дражнилки, казки, анекдоти тощо), релігійні уявлення, дитяче філософствування (міркування, роздуми про вічне), естетичні уявлення (прикрашання буття), дитячі інтереси, табування* [Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А.М.Богущ, Л.О.Варяниця, Н.В.Гавриш, С.М.Курінна, І. П. Печенко; наук. ред. А.М.Богущ; за заг. ред. Н.В.Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.].

Основою соціалізації особистості є соціальний досвід, засвоюючи який, дитина здійснює власний саморозвиток та самореалізацію, стає соціально компетентною. У структурі соціальної компетентності науковці виділяють емоційно-почуттєвий, мотиваційно-ціннісний та діяльнісно-поведінковий компоненти., а також соціально-комунікативна компетентність, з огляду на роль мови й мовлення в людському житті [Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л.О.Варяниця, Н.В.Гавриш, С.М.Курінна, І.П.Печенко; наук. ред. А.М.Богуш; за заг. ред. Н.В.Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. С. 201–202].

2. Ділова гра "Чи добре бути вихователем?"

Вихователі дошкільного закладу діляться на дві команди. Одна команда називає позитивні сторони роботи вихователя, друга – негативні. Почати роботу з негативних сторін, характеристика надається по черзі.

3. Вікторина "Статус дитини"

Учасники семінару по черзі дають відповіді на запитання, попередньо об'єднавшись у пари.

1. Які діти належать до дітей із високим статусом у групі? (*Назвати якості.*)

2. Які діти належать до дітей із низьким статусом у групі? (*Назвати якості.*)

3. Які існують фактори підвищення статусу дитини?

4. Назвіть фактори заниження статусу дитини.

5. Пригадайте дітей, які є лідерами у ваших групах.

6. Як ви намагаєтесь підвищити статус дітей?

Проблемні ситуації.

1. У сім'ї Петрик був небажаною дитиною. Мама говорила йому, що він не схожий на батьків. Батьки постійно дотримувались суворого контролю над дитиною, застосовували постійні покарання, не звертали увагу на дитину достатньою мірою. Петрик відчував це, стаючи упертим, замкнутим. Йому важко було знайти спільну мову з однолітками та дорослими, адже він був переконаний, що він нікому не потрібний.

Як ви вважаєте, якого рівня самооцінка у дитини? Як можна допомогти дитині почуватися потрібною, навчитись жити у дитячому колективі?

2. Оленку батьки виховують суворо, вона постійно чує слова: "А що скажуть про тебе інші?" Удома існує постійний суворий режим, дисципліна, беззаперечне виконання завдань. Якщо в Оленки щось не виходить, вона це болісно переживає, але приховує свій біль, тому що вона повинна бути вихованою і стриманою. Дівчинка почала боятися, що коли не зможе виконати якесь завдання, то не заслужить схвалення з боку батьків або вихователів. Вона стала тривожною, невпевненою, почала негативно ставитись до себе. Оленка часто залишається наодинці зі своїми переживаннями, думаючи, що вона не така, як усі.

Як ви гадаєте, яка самооцінка сформується у дитини за час такого виховання? Як можна допомогти дівчинці?

3. Оксанка у сім'ї є пізньою, довгоочікуваною дитиною. Батьки, бабусі, дідусі постійно тривожаться за неї, дитячі хвороби – це справжня паніка, трагедія. Дитині говорять про те, що на неї всюди чатує небезпека. Тому її не випускають на вулицю, забороняють гратися з іншими дітьми. Дорослі часто не узгоджують свої дії з бажанням дитини. Іноді Оксанка тривожно запитує: "А я не захворію?", "А я не помру?". У садочку вона часто плаче, з острахом і недовірою сприймає все нове, не вміє спілкуватись з однолітками. Дівчинка є нерішучою, несамостійною, занадто чутливою, боязкою, відчувається незадоволеною.

Якою є самооцінка у дитини? Як можна їй допомогти?

4. У сім'ї Сергійка хлопчика обожають усі. Усе, що не зробить дитина, – це чудо, талант. Мама і тато завжди схвалюють його вчинки. Бажання сина миттєво задовольняються. Інтереси оточуючих ігноруються. Будь-який режим і дисципліна відсутні, обов'язки дитини зведені до мінімуму, а права – необмежені. Коли щось робиться не так, як хочеться Сергійкові, починаються істеричні реакції.

У дошкільному закладі хлопчика однолітки не визнають за лідера, адже він насправді, окрім вихвалання, нічого не вміє. Самовпевненість змінюють невпевненість, нерішучість, невміння постояти за себе, душевний дискомфорт. Сергійко став відлюдкуватим та агресивним. Якою є самооцінка дитини? Як можна їй допомогти налагодити контакт з однолітками, дорослими?

4. Притча "Дитина і монах" [С. Стреж].

Якось на березі гралася дитина. Вона набирала в долоньки морську воду і виливала її у відерце. Поряд проходив монах із сусіднього монастиря. Він зупинився і запитав у дитини:

– Що ти робиш, дитя моє?

– Здрастуйте, святий отче, – відповіла дитина. – Я намагаюся перелити море в це відерце.

На обличчі монаха з'явилася посмішка.

– Моє миле дитя, – сказав він. – Не можна перелити безкрайне море в маленьке відерце.

Дитина глянула на монаха безвинним поглядом і відповіла:

– Мабуть, не можна. Тоді і ваш розум не може вміщати всього Бога.

Монах пішов далі, ставши мудрішим.

Обговорення:

1. Який настрій у кінці семінару?
2. Чи виправдалися очікування?
3. Що було головним під час сьогоднішньої зустрічі?
4. Що нового дізналися?
5. Над чим планують працювати?
6. Які висновки зробили?

Практичний матеріал.

1. Ігри та вправи для підвищення самооцінки дітей (пограти в ігри з учасниками семінару).

Гра "Компліменти". Діти по колу говорять компліменти одне одному.

Гра "Мої сильні сторони". Діти сідають у коло. Кожна дитина повинна розповісти про свої сильні сторони, про те, що вона любить, цінує у собі, що вона вміє. Важливо, щоб діти не применшували своїх переваг, не критикували себе, не говорили про свої помилки, невдачі.

2. Ігри на комунікативний розвиток.

Вправа "Привіт"

Учасники гри ходять кімнатою, вітаються одне з одним за руку, промовляють: "Привіт! Як твої справи?" Вітаючись з одним учасником, можна не звільняти руку, тоді як другою рукою почати вітатись ще з кимось. Постійно підтримувати контакт з одним із учасників гри.

3. Вправа "Найщиріше побажання"

Учасники по колу бажають одне одному щось хороше, але тільки за допомогою жестів та міміки, рухів.

4. Вправа "Відчуй настрій"

Утворюється коло. Учасники тримаються за руки, заплющують очі, по черзі повинні розповісти, що за настрої вони відчули у свого сусіда ліворуч.

5. Інтегроване заняття "Учись жити дружно" (за казкою В. Сутєєва "Яблуко").

Мета: навчати налагоджувати стосунки з друзями, діяти справедливо, поважати інших; закріплювати вміння передавати характерні риси казкових персонажів; виховувати емоційну культуру.

Розповідання казки В. Сутєєва "Яблуко".

Бесіда за змістом казки: Чи можна назвати друзями казкових персонажів? Чому? Як мали вчинити Заєць, Ворона, Їжак, якби вони були справжніми друзями? Що вони сказали б одне одному? Як ви вважаєте, Ведмідь навчив звірят дружити чи просто допоміг розділити яблуко? Чи залишаться вони друзями?

Моделювання "Нові пригоди лісових друзів". Вигадай історію, у якій казкові персонажі чинять по-дружньому.

Полілог. Кому з персонажів казки ви б сказали слова "Учись дружно жити"? Чому? Чи важко прожити без дружби та підтримки?

Фізкультхвилинка. "Відгукнися на ім'я". Діти обирають маски знакових персонажів, називають себе і стають у коло. Двоє дітей стають посередині обличчям одне до одного, беруться за руки і йдуть колом, промовляючи: "Мало нас, мало нас, Вовчику-братику, приходь до нас". Дитина в масці вовчика, почувши своє ім'я, приєднується до пари дітей, а відтак називає наступного казкового персонажа. Так поступово коло збільшується, доки до гри не долучаться всі діти.

Гра-емпатія "Казкові персонажі". Зобразити казкового персонажа за допомогою міміки й пантоміми.

Коллективне малювання "Яблуко дружби". Діти утворюють групи й домовляються, якого казкового персонажа буде малювати кожна група. Роботу можна виконувати на великому аркуші паперу всім разом.

Методичні рекомендації фахівцям ЗДО та практичні рекомендації батькам щодо виховання дітей з негативною поведінкою, зумовленою сімейним неблагополуччям

За результатами констатувального експерименту розроблені методичні рекомендації вихователям дошкільного закладу. Вони складаються з окремих розділів: рекомендації діагностико – прогностичного характеру. Рекомендації корекційно – виховного характеру, що представлені порадами та коментарями для вихователів, психолога та батьків з попередження негативної поведінки дошкільників. Рекомендації організаційно-просвітницького характеру націлені на забезпечення цілеспрямованої роботи з сім'ями, неблагополучними, зокрема, щодо підвищення рівня їх психолого-педагогічної освіченості.

Рекомендації діагностико-прогностичного характеру.

Перш ніж почати діагностувати негативні прояви у поведінці дошкільників, зазначає Р. Овчарова, педагог має проаналізувати особливості і недоліки сімейного виховання за такими напрямками:

1. Загальна характеристика сім'ї: склад сім'ї (повна, формально повна, неповна), характеристика сім'ї (гармонічна, проблемна – конфліктна, антипедагогічна, асоціальна, аморальна), типовий стан сім'ї(емоційний комфорт, тривожність, емоційно-психологічний дискомфорт і нервово-психічна тривога), стиль сімейного виховання (ліберальний, демократичний, авторитарний, нестійкий), порушення сімейного виховання(домінуюча гіперпротекція, емоційне відторгнення, жорстоке поводження, підвищена моральна відповідальність), відношення до дитсадка(підтримують тісний зв'язок, підтримують контакти епізодично, взаємостосунки мають випадковий характер, батьки уникають контактів, протидіють вихованню).

2. Особливості сімейного виховання: створення умов для правильного розвитку дитини в сім'ї (нормальні житлово-побутові умови, наявність ігрових куточків, контроль за дотримання санітарно-гігієнічного режиму, організація місця для занять), чи розвивають батьки пізнавальні інтереси дитини(читають книги, ходять з дітьми в театр, кіно, надають самостійності у виборі улюбленого заняття, які телепередачі дивляться), чи допомагають в організації діяльності дитини, чи мають діти конкретні трудові обов'язки в сім'ї, чи виконують батьки рекомендації педагогів по вихованню дитини, чи бачать батьки недоліки у вихованні своїх дітей, чи допомагає сім'я педагогу в організації навчально-виховної роботи.

3. Причини недоліків сімейного виховання(неблагополуччя сім'ї – мікроклімат, здоров'я, відсутність єдиних вимог, незнання психологічних особливостей своєї дитини, низький культурний, освітній, психолого-педагогічний рівень батьків, відсутність контролю, безнаглядність, психічна дериважація дитини, використання антипедагогічних способи впливу, неправильна оцінка дитини, його ідеалізація, невиконання рекомендацій

педагога, зневіра в можливості дитини, в її силах, переоцінка виховних можливостей сім'ї, гіперпроекція та ін. [35, с.175–177].

За рекомендаціями Р.Овчарової для уточнення висновків педагога про особливості сімейного виховання можна використовувати такі тести для батьків і дітей, що розкривають їх позицію по відношенню до своїх дітей та характеризують загальну атмосферу сім'ї:

- Типовий стан сім'ї;
- Кінетичний малюнок сім'ї Р.Бернса і С. Кауфмана;
- Опитувальник АСВ (аналіз сімейного виховання);
- Тест-опитувальник батьківських стосунків з дітьми (А. Варга, В. Столин),
- Тест Т.Лірі[35];

Для вивчення особистісних особливостей батьків можна використовувати особистісний опитувальник Айзенка.

Для діагностики негативних проявів у поведінці дошкільників, доцільно залучати психолога. Він має звертати увагу на стан роботи педагогів з дітьми, які мають початкові ознаки негативних проявів поведінки (загальний рівень навчально-виховної роботи – високий, середній чи низький; характер міжособистісних відношень в групі; виявлення дітей, які мають ознаки негативних проявів у поведінці; вивчення позитивних особливостей їх особистостей, ознак негативних проявів у поведінці, причини їх виникнення; визначення основних напрямків роботи з такими дітьми; постановка і реалізація завдань диференційованого підходу до дитини та індивідуальна робота.

Виявивши причини негативних проявів у поведінці дитини, доцільно проводити індивідуальну роботу щодо попередження і подолання негативних проявів у поведінці дитини. Вона повинна включати:

1) Зміну умов сімейного виховання дитини (підвищення психолого-педагогічної грамотності батьків, культури взаємодії; активне включення батьків у виховний процес; індивідуальні консультації, контроль за організацією нормального режиму для дитини тощо)

2) Удосконалення навчально-виховної роботи у групі дітей (корекція відношення педагога до дитини, рекомендації методів роботи з нею, активне використання методики позитивного стимулювання дитини, зняття психологічних перевтом; гуманізація міжособистісних відносин в дитячому колективі; раціоналізація навчально-виховної роботи в групі; взаємодія вихователя і батьків в педагогічному процесі)

3) Допомога дитині в особистісному розвитку (організація психологічного обстеження дитини і надання йому необхідної психологічної допомоги; включення дитини в активну діяльність на основі використання її позитивних інтересів і схильностей; подолання негативної мотивації; робота по формуванню мотивації досягнень)

Якщо до педагога звернулись з проблемами батьки, він перш за все має розібратися в характері скарг батьків на дитину. Від цього залежить характер

діагностичних процедур (вивчити особистість дитини чи батьків, дослідити відношення до дитини чи міжособистісні стосунки батьків тощо).

Оскільки, психодіагностика сім'ї і сімейного виховання не є самоціллю, вона складає основу для надання індивідуальної допомоги батькам, а тому вимагає особливої уваги з боку педагога і психолога. Отримані, в межах психолого-педагогічної діагностики дані корисно час від часу систематизувати, що вимагає продумати систему збереження інформації: магнітофонні записи, картки, графіки.

З метою виявлення ефективних методів профілактики негативних проявів у поведінці дітей дошкільного, віку необхідно організувати дослідно-експериментальну роботу, мета якої полягає у діагностиці відхилень у поведінці у дітей. Таке дослідження можна провести, зокрема, за експериментальною комплексною системою діагностичних методик. Вона включає метод МЕДСЗ (методика експрес-діагностики стану занедбаності Р. Овчарової), соціометричну методику, адаптовану для дітей старшого дошкільного віку; спостереження за взаєминами і поведінкою дітей, бесіди з педагогами, фахівцями, дітьми [34].

Експрес-діагностика стану соціально-педагогічної занедбаності проводиться методом незалежних характеристик педагогом-вихователем, батьками і психологом. Передумови відхилень у поведінці у дітей діагностуються за наявності збігів по I, IV, V і одній зі шкал (II, III), що залишилися, або за всіма шкалами. Число збігів на стадії ситуативного ризику виникнення відхилень у поведінці – 10–25 %, на стадії можливого ризику – 25–30 % і більше.

Спостереження за поведінкою, діяльністю і взаєминами дітей проводиться в спеціально вибраних ситуаціях, мета яких полягає у виявленні особливості прояву позитивних і негативних факторів у процесі взаємин дитини з однолітками і педагогами під час здійснення як ігрової, навчальної, так і інших видів діяльності. За допомогою схеми спостережень [47] (методика А. Романова) виявляються такі відхилення у поведінці і взаєминах дітей як, агресивність; запальність; негативізм; демонстративність; конфліктність; страхи; тривога; егоцентричність; уникнення розумових зусиль; дефіцит уваги; рухова активність; мовна активність, нерозуміння словесних інструкцій; низька працездатність.

Бесіда з дітьми щодо виявлення особливостей розуміння ними змісту низки загальнолюдських цінностей складається з питань двох серій. У вільній формі дітям пропонується пояснити своє розуміння понять "життя", "здоров'я", "добро", "щастя", "природа", "краса" тощо (питання першої серії). Далі дітям пропонувалося відповісти на низку запитань: "Кого ми називаємо добрим?", "Кого ми називаємо чесним?", "Кого ми називаємо ввічливим?" тощо (питання другої серії). У випадках ускладнень при відповідях на вищеперелічені запитання було заготовлено серію допоміжних запитань: "Розкажи що-небудь про життя тварини", "Розкажи що-небудь про своє здоров'я або здоров'я близьких", "Розкажи що-небудь про добру людину (хлопчика, дівчинку)", "Скажи, як ти розумієш "щаслива людина" (хлопчик,

дівчинка)?", "Кого ми називаємо красивими?", "Розкажи, як ти думаєш, чим людина відрізняється від тварини?" та ін.

Для діагностики негативних проявів у поведінці дитини слід:

1). Розробити психолого-педагогічну діагностичну процедуру вивчення стану комфортності дітей та їхньої тривожності, використовуючи різні методики.

2). Дослідити рівень психічного комфорту та тривожності дітей в умовах сім'ї, дитсадку використовуючи малюнки: "Я і моя сім'я", "Я в дитсадку", "Я вдома", "Я на прогулянці", "Мій будиночок", "Дерево" та методику вибору кольорів(за методикою М.Люшера).

3). Провести порівняльний аналіз рівня психічного комфорту та тривожності дітей для визначення методів корекції їхньої поведінки.

У цьому також можуть допомогти методики (Г.Лабуновської, А. Кларк, Е.Панько), що є однією з провідних функцій профілактичної роботи є її діагностична спрямованість. Це та першооснова, без якої неможлива грамотна корекційна робота.

Таким чином,рання діагностика негативних проявів у поведінці дошкільників є дуже важлива для їх попередження. Дляцього залучаютьпедагогічний персонал (особливо вихователі, психолог) та батьки. Якщо негативні прояви у поведінці зумовлені неправильним вихованням, то без взаємодії педагогів з батьками неможлива корекція і профілактика. Для здійснення діагностики існує багато методик для використання у роботі з батьками та дітьми. Проаналізувавши дослідження науковців та відповідну літературу, можна сказати, що найкращим для діагностування негативних прояві у поведінці дітей є малюнки: "Я і моя сім'я", "Я в дитсадку", "Я вдома", "Я на прогулянці", "Мій будиночок", "Дерево"; методика вибору кольорів(за методикою М.Люшера) та методика експрес-діагностики стану соціально-педагогічної занедбаності Р.Овчарової. Доцільними є методи: бесіда, інтерв'ю, спостереження.

Рекомендації корекційно-виховного характеру.

1) Агресивні діти

Методичні рекомендації вихователям та психологу:

1. *Робота з гнівом.* Дитині дати змогу проявити почуття гніву, але прийому поступово витіснити стереотипне сприйняття традиційних агресивних об'єктів (монстрів, вампірів тощо). Наприклад, при малюванні "злого" персонажа дитині запропонувати додати до нього симпатичні деталі: антики, зірочки, книжки. Водночас учити міркувати про причини і наслідки агресивної поведінки, а також контролювати себе в ситуаціях, що викликають відповідні реакції.

2. Навчання дітей *навичками розпізнавання і контролю*, вміння володіти собою в ситуаціях, які провокують спалахи гніву.

3. *Формування здібності до емпатії, довіри, співчуття та співпереживання.* Вчити дітей аналізувати причини агресивної поведінки та її наслідки. Слід зазначити, що діти, схильні до захисної агресивності, легко

реагують або фантазують на агресивні теми, із задоволенням виконують ролі агресивних героїв і заперечують у собі почуття страху.

Дітям важливо навчитися "випускати" свою агресивність. їм можна запропонувати:

- *битися з подушкою;*
- використовувати фізичні силові вправи;
- рвати папір;
- намалювати того, кого хочеться побити, і що-небудь зробити з цим малюнком;
- використовувати "мішечок для криків";
- постукати стіл надувними молотком.
- заняття з психогімнастики;
- етюди та ігри релаксаційної спрямованості;
- ігри та вправи на розвиток усвідомлення дітьми негативних рис характеру.

Під час роботи з агресивними дітьми високу ефективність має використання ізотерапії. Дітям подобається грати з водою, глиною, піском. У роботі з ними можна використовувати різні способи малювання: пальцями, долоньками, ступнями.

З метою коригування агресії можна ставити з дітьми вистави, в яких проблемним агресивним дітям потрібно давати ролі, що мають позитивну силову характеристику (багатирі, лицарі тощо).

З такими дітьми також слід використовувати рухливі ігри, які сприяють нейтралізації агресії, зняттю накопичення напруження, навчанню ефективним способам спілкування.

Практичні рекомендації батькам:

1. Намагайтеся зрозуміти причини агресивної поведінки дитини й усуньте їх.

2. Зупиніть занесену для удару руку маляти, утримайте за плечі й твердо скажіть: "не можна!"

3. Відверніть увагу малюка цікавою іграшкою або яким-небудь заняттям.

4. Використовуйте м'яке фізичне маніпулювання: спокійно візьміть дитину на руки і віднесіть її з місця конфлікту.

5. Створіть ситуацію, щоб дитя могло перенести свій гнів на безпечний предмет (гумові іграшки, паперові кульки тощо).

6. Учть дитину висловлювати свій гнів у ввічливій формі, називаючи власні негативні емоції: "Я злюсь" і т.д.

7. Не пригнічуйте агресію дитини з позиції сили, не відповідайте на неї спалахами власного гніву: дитина засвоїть ці форми поведінки і застосовуватиме в майбутньому.

8. Караючи дитину, не принижуйте її і не загрожуєте їй.

9. Не намагайтеся що-небудь довести своїй дитині у хвилини нападу її агресії – це марно. Сварити немає сенсу.

10. Учїться спілкуватися з дитиною: любїть її, говорїть ласкаві й підбадьорливі слова, частїше обїймайте.

11. Замїсть того, щоб одразу втихомирювати дитину, правильнїше буде трохи зачекати: 1 хвилину на кожен її рїк життя (з п'ятирїчним – 5 хвилин).

12. Можна дитину залишити одну в кїмнатї.

13. Дати їй змогу пережити бурхливі емоції.

14. Звільнитися від них, тобто дати дитинї шанс опанувати себе. Спалахи гнїву допоможуть їм навчитися контролювати власнї емоції, не пригнїчуючи їх.

15. Почуття дитини не можна оцїнювати, засуджувати. Щоб дитина не говорила або не робила в цей момент, їй зараз погано, як нїкому. Зрозумїйте її, не сварїть за те, що вона посміла гнїватися.

2) Дитячі страхи.

Методичнї рекомендації вихователям та психологу:

1. *Визначити особистїсні причини надмїрної тривожностї дитини.*

2. *Формувати в дитини впевненїсть у своїй силі перемогти страхи.*

3. *Органїзувати їгрову діяльнїсть, у якїй можна моделювати страхи і тренуватися в їх подоланнї.*

4. *Активїзувати тї ресурси, якї неохбїднї дитинї для успїшного подолання своїй страхїв.*

Практичнї рекомендації батькам

1. Оскїльки "нездоровї страхи" характеризуються тим, що дїти "бояться боятися", то насамперед доцїльно *допомогти дитинї спокїйно сприймати сам факт наявностї страхїв.* Якцо вона вирїшить, що боятися – це неприпустимо погано чи соромно, вона уникатиме страшних ситуацій і нїколи не зможе навчитися долати їх.

2. Не лякайтеся страхїв своєї дитини, *не намагайтеся відвертати її увагу від спогадїв про страшний сон чи страшну фантазію.* Якцо відганяти страх – він буде переслїдувати нас і активїзовуватись тодї, коли ми найменше захищенї від нього.

3. *Допомагати своїй дитинї зустрїтись із її страхом у безпечнїй атмосферї:* коли Ви поруч, коли вона почувається спроможною протистояти страху. Нехай вона розповїсть чи намалює Вам те, що лякає, і отримає від Вас розумїння й підтримку.

4. Необхїдно, щоб дитина зрозумїла, що боятися не соромно, що всї (і Ви також) чоґось боялися, *нехай вона повірить у те, що теж зможе опанувати свій страх.*

5. Нехай Вас не бентежать невдалї спроби Вашої дитини подолати свій страх. Намагатись *хвалити її за незначнї досягнення, відзначати найменшїй прогрес:* "Страх став трохи меншим. Отже, ти його поступово долаєш !" [36]

3) Дитяча неслухнянїсть.

Методичнї рекомендації вихователям та психологу:

1. Спробувати зрозумїти, якї чинники лежать в основї неслухняностї дитини

2. Через ігрові ситуації визначити особистісні причини неслухняності дитини.
3. Допомогти дитині проявити й відпрацювати свої психологічні проблеми на ігровому матеріалі.
4. Знайти можливості оптимізації взаємодії батьків та дітей.
5. В ігровій формі тренувати дітей розуміти себе і своїх близьких.
6. Спробуйте припинити будь-які примхи одним дієвим способом – відверніть увагу дитини. У дітей є вражаюча здатність переключати свою увагу, повністю забуваючи про те, що їх цікавило хвилину тому. Проявіть фантазію та винахідливість, адже вигук: "Подивися, яка пташка!" Швидко набридне малюкові, а ви втратите його довіру. Якісний відволікаючий маневр вимагає більш складного сценарію.
7. Дати дитині відчувати неприємні наслідки вчинку чи поведінки.
8. Заохочення і похвала. Традиційно більш звично лаяти за негативні вчинки, ніж хвалити за гарні.
9. Формувати динамічний стереотип поведінки "ти хороший"!
10. Проводити ігри, які сприяють формуванню слухняності.

Практичні рекомендації батькам:

1. Наполягаючи на своєму, намагатися не позбавляти дитину своєю любові, не принижувати її гідності;

2. Якщо дитина не виконує вимог батьків – скоротити їх кількість спочатку до 3-4-х основних, інакше на всі просто не вистачить уваги;

Для того, щоб дитина навчилася виконувати Ваші вимоги, краще застосовувати заохочення, ніж покарання. Негативне підкріплення може сформувати лише відразу до виконання відповідної діяльності, позбавити бажання виконувати вказівки дорослих;

Будьте такими, що розуміють. Коли ваша дитина кричить і плаче, не хоче йти з ігрового майданчика, обійміть його і ласкаво поясните, що ви знаєте, як важко відриватися від безперервної гри, але пора додому. Ідея в тому, щоб показати дитині, що ви на його стороні. Не піддайтеся гніву, навіть якщо вам незручно перед іншими батьками.

Встановіть правила. Дитині просто необхідно знати правила гри, тому ви повинні розповісти йому про них. Наприклад: "Ми не б'ємося з іншими дітьми", "о 9 годині ми лягаємо спати". Якщо дитина порушує правила, необхідно намагатися знайти способи рішення конфліктних ситуацій. Наприклад, якщо дитина ударила свого молодшого брата, то, швидше за все це сталося тому, що перший відчув недолік уваги з вашого боку. Що можна зробити? По-перше, виділіть час, який ви можете присвятити тільки старшій дитині. По-друге, беріть його з собою, коли купаєте молодшого, нехай теж допомагає. Якщо дитина боїться темряви і встає з ліжка, а у вас є правило, що ви не встаєте з ліжка, коли вже лягли спати, то залишайте в кімнаті дитини засвічений нічник.

Заохочуйте хорошу поведінку. Замість того, щоб загострювати увагу на поганій поведінці дитини, краще звертайте на нього більше уваги, коли він поводить себе добре.

Намагайтеся стримуватися і не ляяти дитину за його погану поведінку. Чому? Коли дитина поводить погано він і почуває себе також, ви ж, лаючи його, провокуєте ще гіршу поведінку.

Говорите дитині, що він може робити, замість того, щоб говорити про те, чого він робити не може. Наприклад, якщо дитина хоче з'їсти морозиво перед обідом, не говорите, що це шкідливо, скажіть, що він може зараз з'їсти сир або банан.

9. Пам'ятайте, що навчання дитини дисципліні має на увазі навчання дитини контролювати самого себе і не припускає здійснення контролю над ним дорослими. Покарання повинне стимулювати бажання дитини поводитися добре, а не залякувати його.

10.Надайте дитині право вибору. Це дозволяє дитині відчувати деяку свободу, а вам – контролювати процес. Пропонуйте дитині декілька брук на вибір, коли йдете гуляти, декілька казок, коли лягаєте спати і так далі

11 .Уникайте ситуацій, які можуть викликати "спалах" неслухняність. Наприклад, якщо ви хочете зустрітись з подругою і йдете до неї з дитиною, то не потрібно чекати, що він поводитиметься добре, поки ви базікатимете за чашкою чаю або кави, йому просто буде нудно. Зустріньтесь з подругою на свіжому повітрі, наприклад, в парку.

12.Поважайте його сприйняття світу. Наприклад, діти у віці 3-х років сприймають час інакше, вони не можуть також швидко, як дорослі відірватися від улюбленого заняття. Тому, якщо вам пора, то повідомите дитину про це заздалегідь, щоб він зміг звикнутися з думкою, що йому потрібно йти. Не чекайте, звичайно, що він припинить читати цікаву книгу або грати в цікаву гру і не скаржитиметься, але він, принаймні, не капризуватиме.

4) Істерики

Головні способи подолання істерик:

1.Не можна поступатись дитині під час істерик, тому, що це підсилить вибір і утвердження відповідного типу поведінки з дорослим.

2. Якщо можна, то не звертайте уваги, не реагуйте емоційно: "Припини, застосовувати фізичні покарання". Можна вийти з кімнати і залишити дитину саму. Не доводити дитині, що вона чинить не правильно. Це не матиме результату.

3. Взяти на руки і віднести в інше місце, щоб уникнути подразника і перемкнути увагу та інше.

4. В кризові вікові періоди батьки повинні надавати дитині більші права і пред'являти нові вимоги.

Рекомендації організаційно-просвітницького характеру.

Потреба у знанні проблем виховання у батьків дуже велика. Тому кожному дорослому корисні знання, які допоможуть зберегти мир у сім'ї, теплоту відносин з дітьми.

Пропонуємо *декілька етапів педагогічної просвіти батьків:*

- діагностичний, який дозволяє виявити проблеми які існують у сім'ї, ціннісні орієнтації батьків та рівень їхньої культури;

- консультативний, коли при бесіді з вихователем батьки визначають свої питання, проблеми, зручні для них форми та методи навчання, тобто роблять вихователю своєрідний заказ;

- безпосередньо процес навчання, який проходить в різних формах, у відповідності з побажанням батьків;

- моніторинговий етап, який допомагає прослідкувати результати навчання, зрозуміти, наскільки вони відповідають побажанням та позитивному розвитку батьків, сім'ї в цілому.

Значний вплив на підвищення ефективності виховної функції у неблагополучній сім'ї мають педагоги-вихователі, які безпосередньо і предметно спілкуються як з дітьми, так і з їх батьками, для яких вони є єдиним джерелом педагогічних знань, підвищення педагогічної культури в умовах сімейного неблагополуччя і дисгармонії.

Дуже складна категорія батьків – *батьки з неблагополучних сімей*, тому вихователю треба проводячи навчання батьків дотримуватися відповідних *вимог*:

- вміти створити доброзичливу атмосферу;
- уважно ставитись до проблем батьків, до їх переживань;
- доступно викладати матеріал, пояснювати, коментувати;
- надавати психологічну підтримку;
- стимулювати позитивну поведінку батьків, їх контактів з дітьми та із ЗДО;
- вміти бачити різні досягнення, хоч і невеличкі та вселяти віру в успіх.

Під час проведення днів відкритих дверей вихователі разом з адміністрацією організує консультації для батьків. У спілкуванні з фахівцями батьки мають можливість отримати консультації спеціалістів з різних проблем навчально-виховного характеру. Запитання, що хвилюють батьків, як правило, збираються заздалегідь. Ось деякі з таких питань: Що може стати причиною виникнення сварок, непорозумінь у сім'ї? Як їм запобігти? Хто в сім'ї повинен займатися вихованням дітей? Що треба зробити для того, щоб стримувати себе, коли назріває конфлікт? Як допомогти дитині краще вчитися, не застосовуючи фізичних покарань? Як організувати життєдіяльність дитини, котра швидко збуджується, неуважна, неслухняна? Які якості характеру необхідні для батьківського авторитету? Скільки часу щоденно слід витратити на спілкування з дитиною? Що треба для того, щоб налагодити контакт з вихователем?

Основними формами роботи з сім'ями, неблагополучними зокрема, є індивідуальні бесіди та індивідуально-групові консультації, в яких батькам надаються поради щодо виховання дітей у сім'ї, визначаються спільні шляхи у подоланні негативних рис характеру дитини, зневажливого ставлення до навчання тощо.

Важливим етапом ефективної діяльності вихователя в роботі з різними типами сімей може бути проведення родинних свят. Їх основна мета – пропаганда досягнень спільної діяльності вихователя і батьків. Сімейні свята –

це свята доброти, щедрості, вони розкривають душі, сприяють встановленню контактів між батьками, дітьми, вихователем, виховують гордість за приналежність до своєї сім'ї, породжують бажання завжди обстоювати честь родини і продовжувати кращі сімейні традиції. До організації та проведення таких свят вихователю необхідно доцільно добирати теплі слова ("не хвилюйтеся, не соромтеся, у вас все вийде" і т. ін.); позитивний досвід сімейного виховання (гордість за свою сім'ю, батьків, дідусів, обстоювання честі своєї сім'ї та ін.); цікаві сімейні традиції (дні народження, календарні свята, спільне проведення вихідних днів, сімейні захоплення, колекції, турбота про честь сім'ї, її досягнення, збереження сімейних реліквій і т. д.). У процесі організації свята необхідно проводити підготовчу роботу: родини повинні, наприклад, підготувати сімейну символіку – герб, букет сім'ї, принести родинні фотоальбоми та експонати для виставки "Світ захоплень моєї родини". Крім того, вихователь добирає прислів'я на сімейну тематику: ("Без сім'ї нема щастя на землі"; "Від родини іде життя людини"; "Найліпший скарб, коли в сім'ї лад"; "Як міцна сім'я, то горе плаче" тощо). На святі можна використати пісні про сім'ю, кохання, матір: "Пісня про рушник" (муз. П. Майбороди, сл. А. Малишка); "Два кольори" (муз. О. Білаша, сл. Д. Павличка); "Мамина вишня" (муз. А. Пашкевича, сл. Д. Луценка) та ін.

Додаток К

Корекційні вправи для дітей

Вправи на розуміння себе, власних емоцій, стосунків з батьками

Вправа 1. "Моя родина".

Процедура виконання: Дорослий просить дитину розповісти про своє життя і свої почуття щодо стосунків, що складаються у неї з родиною. Дитина спочатку пригадує, а потім відтворює у малюнку своє життя і свої почуття. Далі дорослий просить розповісти, як змінилося життя, що змінилося і які почуття дитина переживає зараз. Необхідно створити невеличке оповідання про себе. Педагог повторює ті чи інші висловлювання дитини, акцентуючи увагу на певних позиціях внутрішнього життя дитини.

Вправа 2. "Життя моєї родини".

Процедура виконання: Дорослий просить дитину намалювати дві картини: одна повинна містити зображення її сім'ї з позитивним та негативним змістом.

Під час роботи з дітьми урахували те, що емоційна сфера у дітей дошкільного віку ще не завершила свій процес формування, відповідно, впливає на процеси становлення та гальмування особистості. Причинами частих переживань негативних емоцій дітей є батьки, які негативно чи позитивно ставляться до дій дітей. Старший дошкільний вік характеризується активним процесом адаптації дитини до соціальних умов, зміною соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності, віковою кризою, новоутвореннями та негативними проявами у поведінці. Якщо ж у сім'ї виникають несприятливі умови для формування особистості, то це призводить до деформації у психічному розвитку. *Корекційна робота зі старшими дошкільниками була спрямована на звільнення від неусвідомлених, негативних емоцій:*

Вправа 1. "Мій складний день".

Процедура виконання: Ця вправа на вільне вираження емоцій. Дітям пропонується придумати свій танок під назвою "Мій складний день", "Я і мої батьки" тощо.

Вправа 2. "Мої батьки".

Процедура виконання: Педагог пропонує дітям вирізати з паперу силуети своїх батьків. Далі вони повинні намалювати обличчя матері (або батька), відтворивши емоційний стан, у якому вона (він) перебуває найчастіше. За допомогою дорослого вздовж силуету пропонується написати ім'я матері (батька).

Побачити ситуацію з точки зору іншого, "прислухатися" до його емоційного стану – означає проявити емпатію щодо співрозмовника. Прояв емпатії залежить від ряду психологічних, психофізіологічних, психосоціальних факторів: ступеня близькості з об'єктом емпатії і частоти спілкування з ним, інтенсивності стимулу емпатії, попереднього емпатійного

досвіду тощо. Робота педагога була спрямована на перетворення емоційної сфери дитини, вираження ставлення до деструктивної ситуації у родині.

Розвитку емпатії сприяли такі вправи:

Вправа 1. "На що схожий мій гнів?".

Процедура виконання: Дитину просять подумати про людину (ситуацію), яка викликає максимальне почуття гніву, агресії з її боку. Можна попросити дитину відзначити, у яких частинах тіла вона максимально відчуває свій гнів; запитати: "На що схожий твій гнів?", "Чи можеш ти його зобразити у малюнку?" Після того, як дитина намалює, обговорити малюнок: що зображено? що відчував, коли малював свій гнів? чи може поговорити від особи свого малюнка? чи змінився стан, коли домалював малюнок? По завершенні можна запитати дитину, щоб їй хотілося зробити з малюнком.

Вправа 2. "Де ховається гнів?".

Процедура виконання: Дитину просять зайняти зручне положення. Далі просять подумати про ситуацію (або людину), яка викликає в дитини найбільше почуття гніву, зосередитися на своїх почуттях і відзначити, у якій (яких) частині(ах) тіла вони найбільш сильні. Потім дитина повинна піднятися (якщо вона сиділа) і почати здійснювати рухи таким чином, щоб максимально виразити ті почуття, які вона при цьому відчуває. Причому спонукальний імпульс руху повинен виходити з тієї частини тіла, де негативні почуття (відчуття) найбільш сильні. По завершенні обговорити складність виконання завдання; які були труднощі при виконанні; що відчувала дитина під час виконання вправи; чи змінився стан дитини після виконання завдання.

Вправи на розвиток комунікативних навичок

Завдання 1. "Липучка-приставучка".

Процедура виконання: Діти під веселу музику бігають по кімнаті. Двоє дітей, тримаючись за руки, намагаються піймати товаришів. При цьому вони співають (приговорюють): "Я липучка-приставучка, я хочу тебе піймати". Кожну дитину, яку вони спіймають, "липучки" беруть за руку і приєднують до своєї "липучої" компанії. Потім усі разом ловлять інших дітей. Коли у групі всі діти стануть "липучками", вони починають разом танцювати і співати: "Ми липучки-приставучки. Будем разом танцювати".

Завдання 2. Малюнок на тему "Моя сім'я".

Процедура виконання: Педагог пропонує дітям на великому аркуші намалювати малюнок на тему "Моя сім'я". Діти повинні домовитися про сюжет і по черзі домалювати героїв, а коли закінчать – розповісти історію за малюнком.

Завдання 3. Малюнок по колу.

Процедура виконання: Педагог пропонує взяти лист паперу і намалювати на ньому те, що хочеться зараз, але так, щоб на аркуші залишилося ще достатньо порожнього місця. Потім аркуш передати сусіду справа (малюнки передаються по колу), який теж намалює на ньому те, що

хоче додати у цей малюнок (вправа продовжується, доки всі учасники не намалюють щось своє).

Малюнки слугують засобом звільнення від зайвої травмувальної ситуації, яка властива психіці дитини. Проте, дошкільники можуть переживати такі ситуації без зовнішніх проявів тривоги та хвилювання. У такому разі малюнок допоможе педагогу визначити стан дитини. Зайве напруження, яке з'являється у результаті дисгармонії сімейних відносин, допоможуть зняти малюнки, ігри, казки, ліплення – все, чим подобається займатися дитині.

Зовнішнє вираження емоцій та правильна інтерпретація (розуміння) співрозмовника відіграє важливу роль у процесі спілкування. Володіючи власними виразними рухами обличчя, жестами, дитина здатна "читати" іншу людину. Робота м'язів обличчя і тіла допомагають забезпечити розрядку емоцій, нервового напруження. Ефективність у розрізненні емоцій залежить не тільки від досвіду, а й від способу вираження емоції.

Вправи на тренінг виразних рухів:

Вправа 1. "Бабуся загубила окуляри".

Процедура виконання: Бабуся загубила окуляри, і тому вона не помітила, що насипала в цукорницю замість цукрового піску дрібну сіль.

Онук захотів пити, налив собі в чашку гарячого чаю і, не дивлячись, поклав у нього дві ложечки "цукру", розмішав і зробив перший ковток. До чого ж гидко стало у нього в роті!

Виразні рухи: Голову нахилити назад, нахмурити брови, очі зіщулити, верхню губу підтягнути, ніс зморщити – дитина виглядає так, немов вона подавилася і спльовує.

Вправа 2. "У чужому місті".

Процедура виконання: Дитина приїхала з батьками в чуже місто. На вокзалі хлопчик відстав від них. Він вийшов на привокзальну площу й перебуває у розпачі, не знає, куди йти. Звучить музика.

Виразні рухи. Голова нахилена вперед і втягнута в плечі, плечі підняті, брови йдуть вгору і зсуваються, губи розкриті так, що видно верхній ряд зубів, одна рука з силою стискає іншу.

Вправа 1. "Мій хороший вчинок".

Процедура виконання: Дорослий пропонує назвати дитині риси, за які, на її думку, її люблять батьки. Просить пригадати вчинок, який дитина згадує із задоволенням. Запитує, якою б дитина хотіла бути (Орієнтовні запитання: Про який вчинок згадуєш із задоволенням? Поясни: чому? Кому були адресовані добрі вчинки? Що ти при цьому відчував? Яким би ти хотів бути?).

Вправа 2. "Мені в тобі подобається".

Процедура виконання: Діти разом із керівником сідають у коло. Керівник просить передати клубок сусіду, який сидить зліва (рух за стрілкою годинника), із словами "Мені в тобі подобається..". Завершити фразу слід компліментом. Позитивно можна відзначити колір очей, волосся, деталь

одягу, рису характеру, вчинок, досягнення тощо. Починає виконання вправи сам керівник. Кожен учасник, передаючи клубок, залишає частину нитки у себе. У результаті, коли клубок повертається до ведучого, нитка утворює замкнене коло, яке символічно об'єднує групу в єдине ціле. Керівник звертає увагу дітей на те, що нитка всіх об'єднала.

Вправи на релаксацію

Вправа 1. До кімнати увійшла мама, з посмішкою подивилася на своїх хлопчиків і сказала:

Закінчайте, хлопці, свою гру. Через годину ми йдемо в цирк!

Мама підняла руку і показала квитки. Хлопчики спочатку завмерли, а потім пустилися танцювати навколо мами.

Виразні рухи. 1. Прикусити нижню губу, підняти брови, посміхатися. 2. Сміятися, потирати руки, причому одна рука може бути стиснута в кулак. Можна плескати в долоні, стрибати, пританцювувати.

Вправа 2. Діти сидять на килимі у зручних позах на великій відстані один від одного. "Чаклунка" торкається кожного тоненькою паличкою, і діти "засинають" (схиляють голови і закривають очі). Дія відбувається під музику.

Вправа 3. Діти діляться на пари, один виконує роль насоса, інший – м'яча. Той, хто зображує м'яч, стоїть на зігнутих ногах, розслаблений, руки і ноги звисають донизу, голова опущена, корпус нахилений вперед. Той, хто зображає насос, починає качати м'яч, промовляючи звук "с". М'яч наповнюється повітрям і вирівнюється. Потім уявно виймається шланг і зі звуком "ш", м'яч здувається. Потім діти міняються ролями.